

जवाहरचिन्तनं

•

श्री. भि. वेलणकर

•

सुरभारती

भोपाल

ॐ गुप्ता वेलणकर, बी. ए.
इंदिरा निवास
मुंबई ४.

पेण्टन-श्री सहमण भाएड

मूल्य रु. ७

मुद्रका :

चन्द्रा प्रिन्टर्स
सुलतानिया रोड
भोपाल

प्रसिद्धि: १४-११-१९६६
प्रथमावृत्ति:

प्रकाशका :

सुरभारती भोपाल

ज वा ह- र चि न्त नं

विचारोच्चारलिखित संस्कृत जनताकृते
तत्प्रत्येने मविनय स्मृतिपुष्प समर्प्यते

—धोंराम

ॐ
ॐ
ॐ
All rights of publishing extracts from
this book or using the songs otherwise
are reserved with Sou. Sudha Velankar
(Indira Niwas, A. G. Street, Bombay-4).
Prior permission in writing must be
obtained on each occasion.

FOREWORD

63 7

॥ ५ ० ॥

०१

राष्ट्रपति भवन नई दिल्ली ४
RASHTRAPATI BHAVAN
NEW DELHI ४

September 18, 1966.

Sri S.B. Velankar has written in Sanskrit verse a book on Nehru, called Jawāhar-cintanam. Though it is not a biography in the conventional sense of the term, it gives the significant details of Nehru's life and work.

Nehru lived in an epic period of our history. He left his imprint on our lives. His life was like a bright flame, lighting our path to a better future. He asked us to live ardent and strenuous lives. Though he left us, his example remains to inspire us and even mankind. The lives of all of us are enriched because he lived and moved among us.

This book of Sri Velankar demonstrates that Sanskrit is a living language and can express even the most modern ideas. Sri Velankar has used his linguistic equipment to good purpose and deserves our congratulations.

S. Radhakrishnan
(S. Radhakrishnan)

ACKNOWLEDGMENTS

for photographs-

To

Director Nehru Museum,

Govt. of India, New Delhi.

United States Information Service

Times of India, Bombay (M/s. Benett, Coleman & Co)

Shri R. K. Gupta, Indore City,

Shri Babulal Dixit, Dhar.

Jaimini, Bhopal.

for Blockmaking

To

Times of India, Bombay, (M/s. Benett, Coleman & Co)

and

Bhopal Process Studio.

प्रस्तावना

यथार्थनाम्नी खल्वमरवाणी न केवलममराणा पुराणकल्पनापन्नस्यानत्वात् किन्तु निजादमरत्वात् । काम न्यग्रोधतुल्याडम्बरवत्या अस्या उदारदर्शनो मूलप्रकाण्डो महापरि-
णाहनालिनीभिरर्वाङ्मुखाभि गाथाभिस्तिरोऽधायि । तथाप्यसशय जीवत्येव स प्रावृत्तन
स्कन्ध । तदाथमाणां द्विजाना मुहुर्मुहु अवणपयमारोहत्येवाराव ।

परिमितसर्व्वरपि विपश्चिद्विश्च मातृभाषात्वेनाङ्गीकृता सास्त्येवाखिलस्य विदग्धवि-
श्वस्य प्रथमभूमि । अविच्छिन्नश्रार्पात्कालादस्या साहित्यप्रवाहो भाषास्वर्धुन्या । अद्यतने-
ष्वपि दिवसेषु प्रणीयन्ते तामाधित्य निर्माणचातुर्यपूर्णं गद्यपद्यादिहृद्यानवद्यसारा ग्रन्थवरा
इत्युपलक्ष्य विशेषत ।

ईदृशकक्षासमावेशाहं प्रस्तुतो ग्रन्थ श्री-श्री-भि इति सक्षिप्ताभिधानधारिभि-
र्वैलणकरमहोदये प्रणीतो 'जवाहरचिन्तन'सञ्ज्ञ । कतिपयगुणविशेषवशादहंति चायं
विदुषा धिपणावर्येण सावधानपठन च । सर्वजगत्या लेख्यवणस्य प्रतिदिनंघमानकीर्तौ
जवाहरलाल नेहरू महाभागस्य चरित्र चिन्तनगत चास्य प्रबन्धस्य विषय । नैतादृशविषया-
वलम्बो नाधुनातनवाक्शैलीसापेक्ष । तादृशी समयोचिता शैलीमुपयोज्य ग्रन्थकृता स्वीकृत-
माह्वान वतमानकालस्य प्रादर्श च सजयमात्मनो गैर्वाणीप्रभुत्व गैर्वाण्या अपि नवनवाश-

यय्यगनाभानत्यम् । तत्रापि समावेशितयस्तुगाग नेयमद् गोतरुषेण पुर स्थापितयता
लेखनेन यानु शिखर समागादित लेखनभयस्य ।

तमेनमेवविधमभिनवनक्षत्रभय्य ग्रन्थ मुत्तवष्ट प्रगस्वप ठितृदम्प समश पुर-
स्वरोमि । आशाते यदय ग्रन्थ सस्तुतमाहितप्रणयिना विदुषा परिनाप विषाय ग्रन्थप्रण-
तुरानदमात्मप्रत्यय घोषमुहयेत् ।

।।।।।।।।

दिल्ली विश्वविद्यालय
ई सप्तम्बर ३०, १९६६

१०/६/६६

Sur-Bharati

Sanskrit is one of India's major contributions to the culture of mankind. Everything that came later, as observed by Jawaharlal Nehru (on whose ideas Shri S B Velankar has composed the lovely lyrics in this book) can somehow be found to have sprung from Sanskrit which embodies the genius of our race. This cultural manifestation of our people provided us with a common idiom of life. Politically India might have been split into umpteen bits, but Sanskrit with its enormous vitality welded the country into one solid unit. This parent language of perennial beauty quietly went round our neighbouring countries in a greater part of Asia, thus creating a commonwealth of culture. This marvel of history is a living inspiration and a priceless heritage that can consolidate internal unity and create external amity.

Some of us friends who were anxious that the people should be enabled to benefit by this inspiration and heritage met and discussed the matter. The anxiety soon took organisational shape. And 'Sur Bharati' was born. The angels that attended its birth took kindly care of the infant and today it has grown into a bonnie baby.

One of the luckiest things that fell to the lot of Sur Bharati was the presence in Bhopal of Shri Velankar, a man of letters in the figurative sense and in the literal sense too (for in professional life he is Postmaster-General). At our request he took up the Presidentship of Sur Bharati. One of its first major activities was staging the Sanskrit drama written by our esteemed President "Kalidasa-Charitam". That was a great hit.

With this great hit, Sur-Bharati told the world that it has come to stay. Soon it began to shine from success to success. One of the aims and objects of Sur-Bharati is to undertake publications. When it

learnt that Shri Velankar was writing "Jawahara-Chintanam", we requested him to give Sur Bharati the pleasure and privilege of undertaking its publication and thus help us to launch on our maiden voyage with precious cargo. There were earlier commitments but we succeeded in persuading a reluctant Shri Velankar to accede to our request. And the result ? Our present invitation to the public to a right royal literary repast.

Sur Bharati extends this invitation in the firm faith that this literary repast will do good to the public and in a prayerful spirit of "Jagad hitaya Krishnaya" for the good of man and the glory of God.

We have to thank Chandra Printers for the competent handling of a difficult job of printing a Sanskrit book in Bhopal.

Bhopal,
3-10 66

K P Narayanan
Vice President

Jawahara-Chintanam

गौरवोद्गारहराय गुह्यवर्षप्रहारिणे
गीर्वाणवाग्बिहाराय हरये गुरवे नमः

The idea of this composition originated in the countless reminiscences that followed the death of the late Panditji from all corners of the world. A first beginning was made by me with 8 verses broadcast by A.I.R. Nagpur on the 8th day of the mourning. These do not form a part of this composition. Thereafter, on transfer to New Delhi, a systematic reading was undertaken and the first few efforts were shown to Dr. Radhakrishnan, the President. He has always encouraged me in my Sanskrit efforts, but, for these songs he had a special word to say. Now he has been kind enough to continue this encouragement by supplying a charming stem to hold this bunch. I am deeply indebted to him for his kindness.

This poem does not attempt to depict fully the mundane life of the late Prime Minister, Shri Jawaharlal Nehru, but deals primarily with his thoughts and ideas as expressed by him from time to time on various subjects, which came into his ken. It has, of course, not been possible to take up all the subjects on which he expressed himself only a sample has been chosen but an attempt has been made to cover the stream of his entire life so far as his thoughts are concerned. It will be noticed that on all subjects he has one common motif, namely the welfare of India. The words actually used in the composition are obviously not those used by the speaker himself, nor was it intended to render a verbatim translation of his words and expressions. A central idea is chosen and developed in each song on the lines of his thoughts. It will also be noticed that he has repeated himself on certain topics of importance to the Indian life. This repetition has been naturally, I hope, reflected in the composition to some extent.

This poem has been divided into two parts the first part deals with his life and thoughts upto the attainment of Independence, the second one deals with his ideas as he spoke them as the first Prime Minister of Independent India. The last two poems are necessarily an addition to complete the picture, but the first 75 poems should suggest the 75 years of his life and thought progressively. His own works such as the Autobiography, Unity of India, etc., as well as the volumes of his speeches published by the Government of India have been primarily and copiously used. In addition, much other biographical and other material in different languages has been gone through for the selection of the episodes and the topics.

The entire composition is a narrative exposition. It is the poet who starts the narration from the birth of the hero who takes over the narration imperceptibly to voice his views. And yet there would be occasions when it should be difficult to separate the poet's utterances. He, of course, closes the composition and yet the last word lies with the hero. Song 77, a S'loka, is a translated quotation from Panditji. Speeches of Panditji have been converted into songs giving rise to an unexpected objection. The critic asks why should Panditji be made to sing? Perhaps the association seems odd enough, but in spite of Valmiki's Ramayana, there is no evidence that Rama talked in verse or sang, nor would Tulsi-Ramayana prove the point. When past figures step in poetic compositions or current plays, they do come in for unexpected poses and unwarranted phrases, and the passage of time makes us forget the apparent incongruence, if any. Perhaps I should have waited until Panditji was a remnant of the hoary past, but then where would I be?

It is my belief that, Panditji would have liked us to think of him as a patriot who devoted all his time and energy to the cause of India. He says as much in his speech which is the source of song 77. Hence the title जवाहरचिन्तन=what we should meditate about him or alternatively, what he thought. No rhetoric has been employed in conveying his thoughts but attention has been paid so as not to lose the force of his statement.

I am confident that lovers of Sanskrit as well as those who still look askance at the current use of Sanskrit would observe, even at my hands, that Sanskrit can wield any modern theme with ease and

grace I am one of those who not only would modernize Sanskrit but also Sanskritize the modern

It was originally intended to use only one type of metre (a line of 16 matras) as the first few songs will show. But then it became apparent that a mere variation of Raga will not ensure the avoidance of monotony in reciting or singing and a variety of Rhythm also might be introduced. It was in fact the practice of the ancient Sanskrit poets to use a separate metre for each Sarga (canto) and even within a Sarga. Hence though the line of 16 matras predominates in the composition, variations have been introduced in two different ways. One variety is brought in by shortening or lengthening the opening or the closing line of the song or the verse in a 16 matra metre. Within the same song, however, uniformity in this respect has been maintained. The second modification is to change the line to a different Rhythm altogether. Thus lines with a Rhythm of 6 matras and 8 matras have also been composed. One song contains the 7 matra Rhythm also. But these details would be known to lovers of music when they peruse the book and hum the lines. Ragas have been indicated in the commentary but they are neither invariable nor immutable. They would depend on the reader's approach to the topic described and his mood in appreciating it. Finally it has to be mentioned that the full force and the finer implication of some of the expressions will be manifest only by the proper recitation and not by pedantic interpretations. My wife has verified the music with patient care. She has certified that Sanskrit is not here required to be twisted for pampering the music. Even my children have taken an interest in reciting this music. Their experience makes me sound a note of caution here. Even if the Raga and the the Tala and the Sanskrit is mastered, the correct recitation will need one more factor to be considered, namely, the Laya or the gati or the movement or the speed to suit the mood and bring out not only the meaning but also the significance.

I am in full agreement with the view that 'Yamaka' (alliteration, particularly at the ends of lines) is not necessary for poetry. I do not agree that it must be avoided. For songs particularly, they are distinctly an asset in enhancing the melody and the great Sanskrit poet who wrote songs viz., Jayadev, used them very happily. This topic had to be referred to here because a few eminent Sanskritists

seem to get upset if Yamaka is used in Sanskrit poetry. Even the free verse school of the modern days, I notice, feel happy if they can enhance the rhythm by Yamaka. Of course it is one thing to use simple unobtrusive Yamaka or Anuprasa and quite another to produce acrobatics of alliteration, obscuring the meaning as was done unfortunately even by great poets like भरवि, माघ etc. This latter tendency is rightly deprecated. Only one attempt at an artificial Yamaka has been made in the present composition and discerning readers will no doubt detect it and be amused.

In printing, the usual दण्ड at the end of the line or verse has been dispensed with. Modern poetry has been able to do without these crutches and Sanskrit should be no exception. Another liberty that has been taken is about the printing of the nasal म्. This alphabet has been shown at the end of a verse or a line, not as म् which is the traditional method but by म्नुस्वार (a dot on the top of a letter) which always means म् in Sanskrit. Song 14 is the only exception.

Sandhis presented a special problem. It is customary to compose Sanskrit poetry with Sandhis to satisfy the metre. Any lacuna in this respect would be considered a deficiency in the author. Hence conformity has been meticulously ensured. But many modern enthusiastic but unversed readers find Sandhis a serious deterrent to Sanskrit reading. For their sake, the following concessions in printing have been made --(i) Each line has been treated as a separate unit for this purpose instead of the usual 2 line unit, (ii) whenever the lack of a Sandhi makes no difference to the metric rhythm of the composition, the writing or the printing is allowed without a Saadhi, in the case of the ending म् of a word and (iii) in the prose introduction to songs and in the commentary, Sandhis have been optionally made.

No translation has been added to the Text. The dates referred to in the introduction to the songs and in the English index of songs (PP 179 181) are of the occurrence or the utterance. If Panditji's biography and speeches are referred to, the context will be clearer. A brief introduction in Sanskrit, a short commentary in Sanskrit and a few foot notes indicating English synonyms etc. for some Sanskrit topical expressions are added. There are necessarily limitations to such

aids which the author himself can supply The English index o titles with relevant dates and an index of topics (pp 183-184) would be found useful.

The lines have been numbered consecutively for the songs but separately for the three parts of the book. The songs, however, have been numbered consecutively for the entire composition

A question is asked, 'What is the रस in this composition ?' The reply is - The same as was present in Panditji's speeches and writings. Those speeches did rouse up several Of course, my words may not have the same power but the aim is the same In fact, the question as to what is the रस aroused by patriotic utterances in modern times is a subject for scrutiny and research

There are several well-wishers who almost considered it their sacred duty and plicasant occupation to assist me in their own way. One friend went out of his way during the period of the composition to bring to my notice, any writing on Panditji that appeared anywhere He was specially fitted for this job indeed He also saw to it that if I needed a reference it was made available Another friend thought that he must make it his duty to ensure that my writing progressed continuously without a hitch and went out of his way to attempt to take away all mundane impediments from my shoulders during the period. His encouragement was valuable whenever I came across a tough subject to be tamed in the Composition And yet he knew no Sanskrit The Ministry of Information and Broadcasting were prepared to consider the publication of this book when it was ready within one year of Panditji's passing away, But I had to hold my hand in view of several pieces of material still pouring in for my benefit. Others have undertaken to bring this book to light by taking up its publication at some trouble to them and without my asking them to do so All these and other well wishers have a share in the final appearance of this Comppsiton Naturally I have to accept the sole responsibility for any of its shortcomings Nevertheless I cannot but express my sin-ere gratitude to all of them who wish to remain unnamed.

My thanks are due to Dr C D Deshmukh, former Indian Finance Minister and present Vice-Chancellor of Delhi University for a Sanskrit introduction Thanks are also due to the scholars who have contributed their opinions to the book

Thanks are due to Dr G V Devasthali M A Ph D for going through the manuscript before printing

Most of the thoughts and ideas expressed by the late Prime Minister would be of an everlasting interest and continued practice for his countrymen. Hence this attempt has been made to embody them in a more durable form and an acceptable tune. Even in matters where eminent people differed from him significantly, his ideas have an appeal and an application of their own in proper context. His love for his motherland had been the dominating feature of his activities and it is hoped that the same has been so reflected in these compositions.

Lastly,

भरतभुवि यो जातो नेता तदीयपदाश्रय
विरचितमिदं वाच्यं दीर्घं पुनः स्मरणात्मकं
नवविचरितं राष्ट्रोन्नत्यै विभावितमाहितं
भवतु रसिका एतत् प्रेयो जवाहरचिन्तन

Bhopal,
2-10-1966

S B Velankar

पूर्व-जवाहरः

पृष्ठानि	१३-८२
गीतानि	१-३३
पङ्क्तयः-	१-६६६

गीतानुक्रम :

	पृष्ठे
१ नायकजन्म	१७
२ शैशवं	१६
३ जीवनसज्जता	२१
४ असहकारगीता	२३
५ अहिंसाव्रतं	२५
६ संश्रमः	२७
७ समर-सारं	२६
८ विश्रान्तिः	३१
९ अस्थाने	३३
१० लक्ष्मणपुरे	३५
११ समाजवादी	३७
१२ राष्ट्रसमाध्यक्षः	३८
१३ दारुणीमात्रा	४१
१४ बन्धस्या कमलादेवी	४३
१५ पितृनिधनं	४५

१६	एक एव नेता	४७
१७	परिपदा विफलता	४६
१८	उपोषण नोपाय	५१
१९	रणविराम	५३
२०	ग्रन्थकर्तृत्व	५५
२१	पानीनिधन	५७
२२	जनमतभिक्षालाभ	५९
२३	भारतीयभाषाभगिन्य	६१
२४	महायुद्धसमये	६३
२५	आवाहन	६५
२६	आरोपप्रतिवचन	६७
२७	गुरुवन्दना	६९
२८	सहकार्यदान	७१
२९	अपत भारतेभ्य	७३
३०	किं कलहै	७५
३१	लोकशासनप्रतिश्रवण	७७
३२	प्राचीगौरव	७९
३३	स्वतन्त्रता	८१

Father Mother & Son

(Song 1)

Prepage

(i)	Nehru the cadet	
(i)	Nehru at Harrow	(Song 3)
(ii)	Nel ru in the garden of his home	(Song 2)
(iv)	Nel ru in far Eastern Dress	
(v)	Nel ru the President of the Congress	(Song 12)
(vi)	Nel ru among children	(Song 49)

Nehru with a wild animal

Nehru at the plough (Song 53)

Nehru - a mood

Husband and wife.

१

श्रीजवाहरस्य प्रयागे जननं ॥ १४-११-१८८६ ख्रिस्तमिते दिन इदम् ।

श्रीमती समुदिता स्वतन्त्रता
सहृता सगमे सहिता

एकादशवर्षविशेषिते
ख्रिस्ताब्दकोनविंशतिसते
मासे चैकादशे स्वागते
चतुर्दशदिने साङ्गता

ललितकुसुम्भ वमलकोमल
काश्मीरावनिजनिन तरल
गङ्गायमुता-सगम-विमल
मन्त्रयते मङ्गलघटिका

नेहरूकुलेऽवतीर्णो भवः
 स्वरूपराशीगर्भसंभवः
 भारतालितिमिरालिपरिभवः
 जवाहरोऽम्युदितः सविता

{

मोतीलालः पिता विधिज्ञः
 तनयजन्मना त्रिभुवनधन्य.
 जनसेवास्तमना वदान्यः
 सुतस्य सुतरा लालयिता

गोकुलतुल्या प्रयागवसुधा
 वर्धयते माधव मुखविधा
 तेन पीयते त्रिवेणीसुधा
 मूर्ति. श्रीरामा महिता

२०

माडराग । सगमे प्रयागे । एवोनविंशतिगतस्य एवादशे नववरमासे ।
 कुमुम्भ 'वेदार' इति भाषायाम् । मलि भूङ्ग तद्वत् वृष्ण तिमिर तस्य मालि
 रात्रि । भव तियो वा ससारो वा ।

२

बानजवाहरस्य शैशव आनन्दभवने पितृसदने निश्चिन्त व्यतीतम् । न
तत्पित्रो. अन्यद् अपत्य आसीत् अस्य एकादशवर्षपर्यन्तम् ।

आनन्दभवनं सुखसदनं

प्रवहति मन्दाकिनीजीवन
कालिन्दोमेलनं पावन
विभ्रति मरुतो मर्मरगानं

श्रीडानिरतः शिशुबंधंते
स्वप्नरञ्जने धिपणा रमते
एको मातृप्रीतिभाजनं

आङ्गलविनेत्रा रचितं पठन
अस्वारोहे पटुता निपुणं
जलनिमज्जनं हितं प्रतिदिन

जनकोऽर्जंते विपुलसपद
 अनुपदमभितो विलासास्पद
 व्यपेतचिन्त जगति जीवन

सर्वधर्मनपथाचारिण
 प्रवाहपतिता बहन्नि जविन.
 प्रसादविशद मनो न मलिन

न राज्यकार्यं-न च जनसेवा
 कुटुम्बभरण शिरोहित वा
 मनसि निःस्वन जीवनमनन

४०

तिलङ्गराग । सवधर्म इति । विविधा नरा प्रवाहवत् नायकपितुर् हे
 यातायात कुर्वन्ति स्म । आनन्दभवन सदननाम ।

शैशव-देहली समुल्लङ्घमानः अध्ययनार्थं गतः आङ्ग्लभूमिम् । तत्र स्नातकत्व प्राप्य विधिविधारदत्तं च संपाद्य भारतभूमिं प्रत्यागतः । न्यायालये कार्यं च सभारद्वयान् सुन्दरपत्नीमपि परिणीतवान् । न तथापि जीवितकार्यं महष्टवान् । अग्रे चतुर्दशवर्षवृत्तान्तोऽयं (१९०५-१९१९) संक्षिप्यते ।

जीवनसंवरिका जवनिका
परिहारे का किरणशलाका

आङ्ग्लभुवो मन्दिरेष्वधीता
विद्या वरपण्डितः प्रणीता
नैव तथा सहता जवनिका

द्विखण्डाटने सिन्धूत्तरणे
हिमगिरिशिखरे समारोहणे
न कदाप्यन्तरिता जवनिका

नयालये यदि विधिवादघृतिः
सभासमाजे शब्दसहृतिः
तथापि नोद्धटिता जवनिका

५०

तेन परिणयो वृतः कमलया
निजिताप्सरामनोज्ञश्रिया
स्थिता तथा तु हिता जवनिका

धुरन्धराः कति राजकारणे
नेतृणामवलोकित्वा गणे
धना न सा विरलिता जवनिका

अथो महात्मा सत्याग्रहज
तैजसमाविष्कृतवान् क्षितिजे
सहसाऽरुणदीर्णा हि जवनिका

६०

४

महात्मना यो मार्गं प्रदर्शितस्तत्र "असहकार" शास्त्रं सह प्रमुख ।
न नायकेनापि स्वीकृत । (१६२१)

असहकारगीता स्फुरिता
प्रगतेः पदवी ध्रुवदीपिता

वैधसभासत्तायास्त्यजने
स्वदेशनिमित्तवस्तुसेवने
उत्साहयुता भारतजनता

अयोध्यावनेः कृपिजीविजनाः
रामदर्शने पुनः पावनाः
सम्राजा सह समरे नीताः

उपसामुदया रक्तलाञ्छनाः
शासनविधयो भृश निमग्नाः
स्वातन्त्र्याकंपिधाने भ्रान्ताः

७०

सन्ध्यापूजाप्रवणमानसः
जीवनाञ्जलिभोजनैकरसः
तिष्ठति सज्जः सप्रतीक्षिता

चम्पारण्ये गुर्जरदेशे
मन्वन्तरकृतनवप्रकाशे
सपदि नादिता वदनघोषिता

अटालावानदाराण । अयोध्या । सयुक्तप्रान्ते उत्तरप्रदेशे नाम
कृषोवनाना साम्राज्यविरोधिमुद्रा अनन धुरिस्थेन स्वीकृतम् । राम श्रीराम
गुन्दरो वा ।

Notes धगद्वार = Non Co operation

अहिंसाव्रत स्वातन्त्र्यसमरे शुचिसाधनत्वेन महात्मना वृतम् । तदपि
स्वीकृतम् । हिंसाघटनानिमित्तात्तु युद्ध परिसह्यत महात्मना । तदपि स्वीकृत
अरोचक अपि । (१६२१-२२)

अहिंसाव्रते साधनशुचिता
इति स महात्मा दिशति विनेता

८०

कष्टोऽसौ ननु तपसः पन्थाः
स्वातन्त्र्यमुनेरभिनवगाथा
पठिताधीता चित्तसात् कृता

न वयं दलिता ननु नो बलिता
वीरा एवं क्षमासमर्थाः
साधिता शनैर्मनस्तुङ्गता

कारायै स्वागतं जीवने
पटचक्राश्रयिता दिने दिने
भोगाः परकीया बहिष्कृताः

नैपा त्ववधार्या निष्क्रियता ६०
चित्तकाययोः समरभूमिता
नवदृष्टिरियं कार्यसंहिता

चोरीचोरा-हिंसाश्रवणात्
स्वातन्त्र्यपिता विरामं रणात्
घोरामाज्ञामुद्धोषयिता

मनोभञ्जने घृतेः सादने
नवगाथाया निदिध्यासने
मनःप्रकाशः पुनर्दोषिता

दरबारीवानदा रात्रः । पटचक्र चरणा इति भाषायाम् । चोरीचोरा
प्राग. उत्तरप्रदेशे ।

Notes : बहिष्का=Non-violence.

प्रथमसत्याग्रहान्तरं यः सञ्जम तमनसि सभूत तस्येदं दर्शनम् । (१६२१)

सञ्जमो जीवने
पितरौ व्यथितौ चिन्ता कान्तानने

स्वयं वर्धितो वशदीपनः
यलेशास्तस्य कदा मातृमनः
सहेतु न हि भुवने

यैराङ्गलनंनु विद्यादान
भवेत्कथं तं सहायोधन
विहितं दिने दिने

विना विलासैर्नैव निवसन
तस्य कुतो वत कारागमन
विस्मय एव जने

स्वपिति पितापि तु पृथिवीशयने ११०
कष्टानुभवः स्वकीयभवने
न दया राजरणे

स्वराज्यार्जने रचितं हवनं
कुर्यादधुना सुतरामवनं
मन्त्रबलं यजने

स्वतन्त्रताया मन्त्रघोषणा
जनताया उत्साहपोषणा
तारय राष्ट्रमुने

न मुखं नाप्ता नाधुनासनं
उत्पतनं, सागरे मजनं १२०
कल्लोलिजीवने

मिश्रसमाजराग । मन्त्रबलमिति । ग्रहिता-ग्रसहवार-बहिष्कारादि-
मन्त्राः । सभ्रमान्ते समरप्लवन निर्धारितम् ।

७

स्वातन्त्र्यसमरणीतो शासननिबन्धभञ्जन प्रमुखस्तत्रम् । कथं तद् हितं
भवेदिति सन्देहे समरसेनानीर्महात्मा एव प्रमाणम् । (१६२३-२५)

निबन्धा लङ्घिता भञ्जिता
कथं हिता स्यादनिबन्धता

रक्षासेना त्रस्ता दीना
नगरे नगरे कारा पूर्णा
प्रतिश्रुताऽऽसीत् स्वतन्त्रता

न्यायालयकार्यं समुज्झितं
कुटुम्बभरणं तथोपेक्षितं
समर्जनीया स्वतन्त्रता

कारागारे कियान् व्यतीतः १३०
आयुःसमयो न पुनरधिगतः
प्रत्यानेया स्वतन्त्रता

विश्वस्ता अनुयायिसज्जनाः
कति प्राकृताः कारासदनाः
तथापि दूरा स्वतन्त्रता

विधिसंसद् यदि सद्बहिष्कृता
आसनेषु तेऽन्ये हि निविष्टाः
कुतो गता सा स्वतन्त्रता

जनताभावश्च्यवति सभ्रमे
यत्नशिथिलतासृतः कदम्बे
कुतो नि सृता स्वतन्त्रता १४०

किं कर्तव्यं किमकर्तव्यं
मुने न जानातीद हृदय
शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्

शङ्कराराग । एकस्मिन् रावसरे महात्मना प्रतिश्रुत स्वराज्यं
नाधिगतम् । ततोऽयं सभ्रमं मार्गंत्यारवे । निबन्धमद्भुतेऽपि साशङ्क मनः ।
प्रतिगीताद्ये इदं वृत्तं न तथापि स्वातन्त्र्य इति वदन्त्यारवे ।

Notes : निर्बन्धा - Laws; रक्षासेना - Police force.

८

अतिश्रान्तः सत्याग्रहकार्यतः । तावदेव भार्या व्याधिग्रस्ता । अतो गतो
युरोपावनौ विश्रान्तश्च । (१६२६-२७)

श्रान्तमनाः कृतावनेनाः

राष्ट्रसभायाः कार्यवाहिता
त्रिविधपरिषदां कर्णधारता
कारावासे कालविफलता
कार्यशृङ्खला जटिलधना रशना

वेपां नियतं संसदि यानं १५०
मतमन्येपां तस्य वर्जनं
उभयोः कलहे सन्धिविधानं
यत्नानां केन तु गणना तुलना

भिन्नधर्ममतविसंवादिता
 तस्याः साध्या त्वेकतानता
 न च तया विना पुरोगामिता
 निरन्तरासा उपासना गहना

युरोपावनी व्याधिनिदानं
 कान्ताया भेषजमनुपानं
 पुरुषविशेषवचोविनोदनं
 प्रसन्नशान्ता वरधिपणा रसना

१६०

बिहगारागः । कृतो षष्ठ्ये मनेनाः निष्प्रमादः । एकतानता संवादिता ।
 युरोपप्रवासे पुरुषविशेषः । गृह भेदन राभापणं रापन्नम् । निरन्तरा भक्तौ उपासना
 इति सन्धिबिग्रहः ।

९

I am out of place everywhere and at home
nowhere इत्येकदा नायकेनोक्तं यूरोपप्रवासानन्तरम् ।

अस्थाने सर्वदा पदं मे
न स्थानेऽहं कदा

श्रद्धा विविधा जनमनोधृताः
ताः सर्वा ननु मयाप्याहताः
कस्याश्चित्तु मेऽनुयायिता
न च सिध्यति परिपदा

वादाः प्रसूताः समाजीकृतौ
नादा नेतृणा जननीतौ
नेकवाक्यता शब्दसंगती
स्पृशन्ति नैते हृदाः

१७०

निरोक्षिता नवखण्डधरायाः
 संकेतमुखा जनसमुदायाः
 अभिरुचिभिन्नाः सविज्ञेयाः
 नाविष्कृतमपि तदा

समीप मता मनसा नाप्ताः
 परकीयानामपि न दूरता
 रुचिर्वारुचिर्वापि न स्मृता
 स्थिता धृतिरविशदा

आदेशानामतो निजगुरोः १८०
 प्ररूढवरदृढसमाहिततरोः
 पालन सखे मनस्त्वमकरोः
 अनयमि च संपदा

वसतराग । न कुतोऽपि सम-रसत्व प्राप्नुवदित्याशय । कस्या इति । नाह
 कस्या अपि अनुयायी । परिपदि उपस्थित्यापि न मतपरिवर्तन विशिष्टधर्मधरण
 वा । एते वाग्द्वेदा न भा स्पृशन्ति । जना प्राय सचेतनासितजीवना सर्वत्रापि ।
 सविद्भि हृदिभि ज्ञेया । न स्वकीये विशिष्टा रुचि, नापि च परकीये
 अरुचिस्ताया । गुर-ग्राज्ञापालन एव मनस संपत् । तमेव स्वपदप्राप्ति ।

Notes थदा = Faiths; वादा = Isms मकेत = Convention
 सविद् = Practice

सायमनसमिते (Simon Commission) प्रतिषेधार्थं प्रभृता
यात्रा राष्ट्रेऽनुष्ठिता । लखनौपुरे तन्नेतृत्वं नायकेन कृतम् । तत्र रक्षादलदत्तयष्टि-
प्रहारा सोढा । ततो महानेतृत्वं समधिगतम् । (१९२६)

सुवर्णकणदीधितिः
निकपणे विद्युद्रेखाद्यति

समितिः सम्राट्-मुद्राङ्किता
समीक्षाकृतेऽत्र संप्रेषिता
न तु तस्याः कुत आदितिः

प्रभृता निषेधयात्राः सृताः
रक्षकैः पुनः पुनः रोधिताः
न तु कुतोऽपि तासां क्षतिः

लखनोपुरेऽपि यात्राऽन्विता
प्रतीपा नाज्ञा कैरपि मता
शासिनां तु लुप्ता धृतिः

पताका स्वतन्त्रताया धृता
मुखेन चा जयनादा घोषिताः
उच्छ्रिता च मातृक्षितिः

पश्यति पुत्रकमूर्तिं पिता
विलीना जनता चरणे नता
भयचकिता शासककृतिः

२००

नमूः सा दण्डैरश्वैर्युता
प्रधावति लज्जाद्वेपावृता
न स्मिन्ते तु तस्य क्षितिः

नेता नवो मनोज्ञीप्सितः
तत्क्षणे जनैरधिगतः
नियतिसंभृता जागृतिः

समाजवादस्य यत्प्रथमं स्थूलं दर्शनमभवत्तस्येदं चित्रणम् । इतः परं
समाजवादस्य भवताऽभूत्तायकं ।

धनहीनजनां श्रमभरवहनां
समाजवादस्तेषु चेतना

श्रमवतां श्रमेर्धनसंचयनं
प्रवहति पुनरपि सधनं सदनं २१०
सौधतलेषु च सुखाराधना

विहरन्ति सुखं धनवन्तोऽमी
क्षुधाबाधितो जीवन्ति श्रमी
लभन्ते नान्यत्, श्रमभरं विना

तदपत्यस्य तु यदि नाध्ययनं
अन्येषां परदेशशिक्षण
दरिद्रवसना तदीयाङ्गना

अत उद्युक्ता धर्मिसंघसभा
धर्मिणामुद्धरणे संनद्धा
इत उत्सार्या सर्ववञ्चना

२२०

चत्वारिंशद्वया नायकः
अध्यक्षपदे युक्तो युवकः
नवसमाजचरणयोर्वन्दना

मुलतानीराग. । धर्मिसंघसभा (Trade Union Congress)

Notes : At the age of 40, Shri Nehru was elected President of the Trade Union Congress.

चत्वारिंशद्वयसो नायकस्य राष्ट्रसभाध्यक्षत्वं प्राप्तम् । सवया प्रियोऽयं
नेताऽभवत् ।

राष्ट्रसभाध्यक्षपदे योजनाऽस्य जाता
चत्वारिंशद्वयसो राष्ट्रनेतृता

पूजास्थानं हि गुणा न वयोमितिरेषा
भाषा बुधजनगीता समता प्रणीता

पुत्रभाग्यमुदितौ तौ पिता तथा माता
अनुपितर सपदिऽमुतं पूजयति विधाता

प्रेरयते नियतिर्ननु नरजीवनयात्रां २३०
पुरुषसिंहमुद्यमिन यशःश्राव्यता

प्रेरणया गुरुपित्रोर्वृता लोकसेवा
अधिकतरा धुराद्युता स्कन्धपरिगृहीता

प्रियो वयोवृद्धनृणां प्रेयान् युवकानां
जनाग्रणीर्मुकुटमणी राजते नियन्ता

अर्घमायुषो नु गतं लसति सन्धिरेखा
सिंहालोके रमते मतिः संविनीता

अमरैरपि न ज्ञेयं भाविभागधेयं
स्वागताय सज्जोऽसौ भारतप्रणेता २३६

देवरागः । अनुपितर पितुरनन्तर राष्ट्रभाष्यशोभनवदसौ ।

Notes : राष्ट्रभा=Indian National Congress.

१९३० ख्रिस्ताब्दे, अप्रिलमासे, महात्मना दाण्डीयात्रा प्रारब्धा । नायक
काराण्हे वढ । सा यात्रा तु देशव्यापिनी बभूव । साम्राज्येन सह चण्डगमरो-
भूतपूर्वो राष्ट्रे सजात ।

दाण्डीयात्राऽखिला
निस्तुला जनलक्षं सकुला

२४०

दण्डपाणिरेकको महात्मा
वज्रमना स्वातन्त्र्यसुवर्त्मा
वृद्धो वयस्सा युवा तु मनसा नयनविभाऽनाविला

ग्रीष्मसूर्यरश्मिभिस्तापिता
सिन्धुगामिनी भारतजनता
महारमतायाश्छाया सदया पदयाना शीतला

लवणविधान जातमिन्धन
स्वराज्यह्वने कुशसमिध्न
भवताग्निधन ज्योतिरेधन ज्वलन्तु सर्वेजला

२५०

लवणेन वृता मानविन्दुता
 शासकं कृता बंधविविधता
 क्रूरतया वा बध्ननया वा जनता न च विह्वला

पदे पदे स्वातन्त्र्यकेतनं
 उल्लासयते त्यागिनं जनं
 वसुधारजसा जयजयवचसा सर्वाशाः संकुलाः

जनसिन्धोजलसिन्धुमेलने
 अनलभिदि स्वातन्त्र्यमन्थने
 लहरीज्वाला प्रसर विशाला परमोल्लासोज्ज्वला

शस्त्रशक्तिजयि वीक्ष्यात्मवलं २६०
 कारागारात् निजकरयुगतं
 प्रणतो युङ्क्ते वृत्तिवृणुते प्रसादनं कोमला

जयजयन्तीराग । अनादिता ध्वनितुषा । स्वातन्त्र्यरक्षावीरस्य निधनमपि
 स्वराज्यहोमज्योतिषं बध्नन् भवन्तु । सिन्धुद्वयमजानोत्थिता लहरी स्वराज्यसमरवर्हि-
 ज्वाला सन्तु ।

Notes दाण्डीयात्रा = Dandi March. लवणविधान = Salt Act.
 मानविन्दु = Point of Honour.

नायकपत्नी कमलादेवी सत्याग्रहमन्त्रे प्रविष्टा । तस्या अपि चाश्रित
कारावास सफल । श्रुतमेतत् वधागारे नायकेन । (१६३१)

वान्तसनिधौ गृहिणीस्थान
न रोचतेऽस्यै पृथग्जीवनम्

बन्धनालये नियतो भर्ता
सोऽप्यदसदने निवसति कान्ता
नव रचिन्तर भवेद् भोजनम्

नलिनीकोमलदलतिरोहिता
न चक्रवाक सहते वान्ता
तदिह नय स्यात् मुखेन शयनम्

२७०

वान्तवृत निबन्धभञ्जन
विधीयते तदनया प्रतिदिन
श्रुत गद्य न तु तदामन्दनम्

ईशेन ननु श्रुतं प्रार्थितं
बन्धहिता सा यथाभीप्सितं
कृतं कमलया पुष्पमाधनम्

नैनी-बन्धागारे वार्ता
प्रसृता चकितमनेन कणिता
हृदयेन हितं निजं स्पन्दनम्

अभिमानः कान्ताया धैर्ये
चिन्ता तस्याः परमनामये
नियतिसंहतं चेतः-शमनम्

२६०

उच्छलन्ति ननु यत्र सागरे
ललना अपि मज्जन्ति संगरे
तान्यद् भव्यं जयतिबन्धनम्

१६३१, खिम्तादेनायकपिता स्वर्गे गत तमुद्दिश्य कल्पित नायकत्रिनपनमिदम् ।

सत्वर प्रयाति तात भवान्
सान्तवन न मे मनमि परिणमेत्, श्रय जनः परवान्

प्रतीक्षता त्वा बालदेवत
कचित्काल पाशनहस्त
उदयत्यरुणे विकिरत्किरणे सूर्यं स्याज्जवत्रान् २६०

अगाधसागरजलमुच्छलित
प्रारब्ध मन्यनमनेवरत
विना विलम्ब सभृतबुम्भ समुद्धरेद् भगवान्

भ्रमावाते वर्णधारता
कृता दर्शिता मृश बुगलता
तीरसनिधौ गाथे जलधौ वन नु खलु निःसृतवार

अमराणां संपादितमर्थं
 कथयितुमर्ह्येतः सुरनाथं
 वाताप्रथने स्वराज्यमथने ननु नो विस्मृतवान्

पथि नु वीक्षिता शुचिः स्वर्धुनी
 मानुषमुचरितफलतरङ्गिणी
 भूमिगतावनुभगीरथं ननु यतसे प्रश्रयवान्

३००

जानीहि पुनः स्वराज्यं विना
 विरमेन्नेयं ध्येयसाधना
 तनुर्विनश्येदथवा पश्येद् भारतनवविभवान्

भीमपलासीरागः । अरुणोदयः स्वातन्त्र्यस्य । सूर्यः स्वतन्त्रताप्रकाशः ।
 सभूतकुम्भः स्वराज्यामृतस्य । स्वातन्त्र्यररा ज्ञेयसागरमन्थनम् । तीरः स्वतन्त्रता ।
 स्वातन्त्र्यार्थं मयनम् । भगीरथमनुमृत्य मन्दाकिन्या पुनर्भूमिगमने नु यतसे
 इत्याशयः । न पितृवियोगे विवर्लता । अपि तु दृढतरनिश्चयः समराय ।

Notes : In 1931 it was being realized that Independence is near round the Corner.

१६

पुनरपि सत्याग्रहममर स्तम्भितो महात्मना १९३१ खिस्तान्दे । बहवो
देशधुरीणा जनतोत्साहप्रतिपाते महात्मनो नेतृत्वे साशङ्का अभवन् । नैव
नायक । तस्य महात्मनश्चतुरनेतृत्वे दृढा विश्वास । स गीयते-

जनानामेक एव नेता
रणानां प्रेरयिता प्राणिता

आनुयायिकाः सहस्रगणिताः
यदीयवचसा सूता सन्तताः
नेतृत्वे वा तस्याशङ्का स्वयभुवि स्यान्मता

३१०

निरिच्छजीवितमूर्तता तथा
यस्यान्यस्य हि जीविते यथा
जनतोत्साहे रणप्रवाहे न तेन विहति, वृत्ता

ग्रामजीवने या सम-रसता
निर्धने जने या सहृदयता
स्वयमनुभूता सदा देशिता स्रवति हि सा शाश्वता

।

जनपुरोगतिर्न वा छिद्यते
। क्वचित् प्रमादे रणः स्तभ्यते
साधननिष्ठा मनःप्रतिष्ठा सुतरामाविष्कृता

जनतानाडीनिदानचतुरः
एष एक इह ननु भिषग्वरः
स सेनापतिः स एव नृपतिः स एव सद्गुरुपिता

३२०

षट्दीपराग । रणस्तम्भनकारण शुचिसाधननिष्ठा एव इति प्रतीत्याचते ।
प्राणिना प्राणनवर्ता ।

वर्तुलमञ्चपरिषद् (Round Table Conference) रघुनाथा
निमन्त्रिता । न तस्या विश्वास आशा वा नायकस्य । तदेवोच्चारयति—

परिषदा किमु मार्गणं
विजयरणं शूराणां मरणं

नान्यत् पूर्णात् स्वराज्यलाभात्
मग्धनोरित्यतात् सुधाम्बुकुम्भात्
मान्यं ननु नो जनुःकारणं

कुतोऽयं सन्धी रिपुणा साधं
लब्ध्वा वा स्वातन्त्र्यशवाधं
नवराष्ट्रस्य कुतो निर्माणं

अगणितनरनारीचरितानां
एकोद्दिष्ट पददन्तिताना
दरिद्रतावृत्त्यासहरण

वरं बन्धने सदा निवसतं
कृपया तु रिपोर्न सिंहासन
स्वयाहुबलमिह महातारणं

न जातिकलहो न पक्षवैरं
नाज्ञान न हि वा दारिद्र्यं
विपदां नो विद्यते कारण

युद्धे मरण मारणमथवा
जयाशा नवा निश्चयोद्भवा
यशोमन्दिरे पततात् चरण

३४०

यमनवत्यागुराग । इय परिपद् गोलमेजपरिपद् इति ख्यात्ता । परिपद्वा
निहृतरुवातन्त्र्यस्य केवलमर्थमेव लभ्येत इति मतम् । यानि निमित्तानि अस्माक
विपदा प्रदश्यन्ते शासकैः, न तानि वस्तुतः सत्यानि । परकीयशासनमेव
अभ्युदयविघ्न इत्याशयः ।

महात्मना उपवास. स्वीकृतं अस्पृश्योद्धारणे बन्धनागारतः । नैतद्
नायकसमतम् । यतो महात्मजीवितसमयं तथा च जनमनसु उपोपणादीनां
विपरीतपरिणामः । तद्वदति—

अपाया उपोपणोपायाः
स्वदेहदण्डे दलितजनानां सेवा न हि भव्या

पक्षमुखानां नीतिनिदानं
दक्षचेतसा स्वार्थनिधानं
भावविवशता नितरामुचिता नैवा भवन्तीति

मुनिप्रणीता समाजरचना
युगे युगे न च भवति समाना
कालसहिता विचारणीया पुनरपि मथनीया

एकासन उपविशाम सव
 दृढ निबद्धाः सोहृदे नवे
 उदारमतिदा हृदयशारदा विशदाह्वयनीय

अवश्यता सशोधनमाता
 ध्येयवीथिका निश्चयदीप्ता
 मनोनिराशा न तमःपाशा सुजनैः सधेया

भवज्जीवन राष्ट्रतारण
 मा भूत् तस्य हि वृथैव हरण
 स्वतन्त्रताया दीपशिखा या न हि सा ह्वनीया

तिलककामोदराम । पक्षमुखा पक्षप्रमुखा स्वार्थयत्ना । न तत्र भावना-
 विवशता स्वीकार्या । समाजरचना मन्वादिमुनिप्रणीता युगे युगे भिन्ना भवति ।
 तस्मा कालेन सजाता सहिता विचारपूर्वकं गीता अपि पुन पुनर्मंयनीया । नैतत्
 कार्यं भावनातिरेकेण । एकत्र स्नेहेन उपवेष्टव्यं स्वच्छमत्पा च विमर्शं कार्यं ।
 न निराशावाद स्वीकार्य । अवश्यता आवश्यकता । प्रगतेरवश्य करणीय
 सशोधनेन मृग्यते । भवज्जीवन स्वातन्त्र्यदीपज्वाला । न तत् एतस्मिन् व्यतिकरे
 विनाशमियात् ।

महात्मना सम्राजा सह सन्धि कृत परिपदि च उपस्थिति स्वीकृता ।
नैतत् नायकसमतम् । सर्वे सहकारिणो बन्धनस्था जना निष्क्रिया निरुत्साहा ।

रणे विरामिते गुरो युयुत्सवोऽखिला जवा. ३६०
भृश विषण्णमानसा वृथानुभूतयातना.

विहाय केचनालय
तथा चिर जन प्रिय
प्लुता स्वराज्यसगरे स्थिता अमुक्तबन्धनाः

यज्ञकुण्ड आहुत
निःस्वन स्वजीवित
कृतस्तिथौ तथा कृता भवेत्तदीयतपणा

स्वराज्यरत्नमन्थने
अरातिबलविपोद्गमे
कथासमापने व्यथा महाजनस्य वञ्चना

अनले खलदङ्गारे
न्यस्ते निरसननीरे
जायते न जनमनःसु पुनरजय्यचेतना

सन्धिरत्र क्षुणा
तस्य नावधीरणा
विधीयते मया ततोऽपि मनसि तीव्रवेदना

न बाह्यजगदवेक्षित
न सखिभिरपि सहोदित
अतोऽत्र वन्धनालयाद् भवेद्वि मे विकल्पना

रणप्रणीतिविद् भवान्
अहं तु चरणविनतिमान्
समादिशेद् यश पथ हि मे विनम्रयाचना

३८०

वेसकारराग* । तिथी श्राद्धतिथी तपणार्थे हवन रणरूप आवश्यकम् ।
स्वमतनिवेदनेऽपि गुरुचरणे लीनता प्रदर्शितैव ।

Notes . Satyagraha was withdrawm in May 1933
even when leaders like Shri Nehru were in prison
and were not consulted.

य कालो बन्धनालये व्यतीतो न स व्यर्थ । तत्रैव नायकेन विपुलग्रन्थलेखन
कृतम् । तैग्रन्थै न केवल स विश्वसृता कीर्ति प्राप्नोत् अपि तु भारतीयाना
व्ययामपि भुवनविदिता अकरोत् । तस्य ग्रन्थलेखनस्य इदं निरूपणम् ।

स्थितेन तेन बन्धने कृते विचारमन्यने
क्रियाहतेनिपेधने विलोकिता हि जीवने

गतेतिहासशिल्पिन
विविधभूमिशासिनः
‘नमीनितेऽपि लोचने विभाचिता दिने दिने

गुणे गुणे प्रजायुता
महीभृतः प्रजायुता
रता मश शियोऽर्जने स्मृता न कालभञ्जने

निरीक्षिता समुन्नतिः
नरप्रणीतसंस्कृतिः
समाहृतापि धनवने पुनः प्रगामिनी जने

अनेन किं समाहृतं
तत इदं हि तर्कितं
हिता स्थितिर्नु वन्धने स्वतन्त्रताप्रसाधने

यदीक्षितं मतं तथा
न सा भवेद् वृथा वया
प्रतस्तदीयवर्णने प्रवृत्तिरस्ति लेखने

सरस्वती वशंवदा
स्थिता सदा वरप्रदा
समुत्सुको निवेदने करी युनक्ति वन्दने

४००

वन्ध एष ननु वरः
स्वदेशवेदनास्वरः
सुतोऽप्यनी दिगानने बुधा इताः सभाजने

पिलूराग । क्रियाहति निष्क्रियतावसाना । तत्र निवेथार्ये जीवनविमर्शः
कृत । तत प्रमृता ग्रन्थरचना । गतेतिहाम स्वापेऽपि मनश्चक्षुर्गोचरः । अनेन
नायकेन संस्कृतौ किं समाहृतम् ।

व्याविपीडिता जाया अस्वस्थतरा । सा परदेशे नीता । तत्र असी अपि
गत । सर्वा उपाययोजना तु व्यर्था जाता । कासवशगता देवी कमला ।
तत्र इदं नु मनसि भकरोत् ?

प्रेमकुसुममाला
निमीलिता विकला कमला

स्वातन्त्र्यरणे वज्रीभूता
प्रथमश्रेण्यामविरतचरिता
हृत्तो निपतिता जीवितदयिता सता हृत्तदला ४१०

अन्तर्हितरिपुकृत प्रहार
विपद्घा घोरा वारवार
वपुर्जंजर जहाति रुचिर अलयुताऽमला

स्वतन्त्रताया ऋतो वसन्ते
रसिष्यति कलं प्रभात उदिते
आतंस्वरिते पञ्चमोच्छ्रिते कुतः कोकिला

घारातीर्थे पशन्ति वीराः
मुह्यन्ति ततो न मनोधीराः
सृता तु शूरा सखी सत्वरा मतिव्यकुला

यद्यहमेको दुःखं हि वृथा
स्वातन्त्र्यकथा न पूर्णा तथा
दूरः पन्था मानसे व्यथा गतिस्तु शिथिला

४२०

१९३७ ख्रिस्ताब्दे नूतनशासन'घटना'(Constitution) अनुसार
प्रान्तिकस्वायत्ततार्ये प्रतिनिधिविचयन (Election) देशव्यापि विरचितम् ।
तत्र नायकेन भभावातकल्प प्रचार कृत । राष्ट्रसभानियुक्तसभासद एव बहुसंख्यया
(in majority) यशस्विन । तद्वीयते-

प्रकाशिता धिपणा
समरभरे रिपुशान्तिमोपणा

शासनसंस्थाप्रवेशदीक्षा
राष्ट्रसभायाः सत्त्वपरीक्षा
वा जवजिता जनमतभिक्षा
अध्यक्षपदात् महाप्रेरणा

समोचितनरः कुतोऽयः
यन्धनेन्धनैर्विधूमयन्धः
दक्षिण-तदितर-पक्षति-मान्यः
अपि सर्वोपायमभिलषणा

भारतेप्सितो नियतेर्नैता
 स्वयंशासने जनहितकर्ता
 स्वदुःखाधिरोहिणी संमता
 कार्यमग्नताऽय संतोषणा

विजयेऽपि न संसदि प्रवेशः
 भवेदत्यथा कार्यविनाशः
 न जनैर्ध्येयः सत्तापाशः
 नैवा त्वासीत् नियतेरिपणा

४४०

गुहृत्समोऽभिमतो जनमनसां
 सवन्निर्झरो हितकरवचसां
 प्रभातोदयः स्वराज्योपसां
 स्फुरति निशान्ते रविकिरणा

काफ़ीराग । नायक राष्ट्रसभाध्यक्ष नियुक्त । तस्य तेजोबन्धिः बन्धनरूपः
 इन्धनैरपि न धूमवान् । कारावासेनापि न कटुता इत्यभिप्रायः । राष्ट्रसभान्तर्गत-
 उभयपक्षसमतः असी । वान्तानिधनादिदुःख अधिरूढ जनहितकर्ता । संसदि
 प्रवेशो नास्य मान्यः तदानीम् । रविकिरणा घिपणा इति अन्वयः ।

Notes : जनमत=People's Votes. दक्षिण०=acceptable to
 right and left wings of the Congress.

कैश्चिद् भाषाभेदेषु कलहः आविष्कृतः देशे । तदा नायकेन विवादोक्तं-(१६३६)

विभाविनी भूषा भाषा
भारतेषु किं कलहैः कलुषा

विचारमन्यनतत्त्वसाधिका
कृष्णचेतसां हृदयराधिका
शब्दमौक्तिका सुवर्णाधिका
महती मञ्जूषा

४५०

संवादो देशे भगिनीनां
भवतु विवादो न वैरिणीनां
महामुनीरितमुवैखरीणां
संयोजिन्यैषा

लिपित्रयं भूयादाभरणं
 शद्धसंपदां तद् व्यतिहरणं
 परस्पराकर्षणं प्रमाणं
 विराजतां योपा

वर्धन्तां मण्डलेषु सर्वाः
 राष्ट्रसमृद्धयै सदा विगर्वाः
 गणेशपूजायै ननु दूर्वाः
 बन्धे मैतु मृषा

४६०

सरस्वतीमन्दिरे निनादः
 वाङ्मयसमरे कविप्रसादः
 धर्ममतानां न हि स विवादः
 रमतां स्वमनीषा

हमीररागः । कृष्णेति । श्लोप. स्पष्ट । नागरी-दाक्षिणात्य-उर्दू- इति
 लिपित्रयं नायकेन पुरस्कृतम् । व्यतिहरणं विनिमयः । मण्डलेषु स्वस्वप्रान्तेषु ।

भवितव्य नोऽस्माभिर्ध्येय
पथानुसरण प्रतिनिश्चये
स्वराज्यगुणगौरव च गेय
जनमनसा क्षोभण

४८०

न भारतीया मरणाद् भीता
अपि तु दूषण पराधीनता
तदनुकर्त्तृणो ननु दरिद्रता
तस्या उद्धरण

युवकगणा ! उत्तिष्ठत जाग्रत
प्राप्यवरास्तास्तथा निबोधत
यश श्रौकर स्वकरे कुरुत
मा भूद् विस्मरण

बहारराग । निमित्त परदास्य । स्मारभियाने न साभिन्दा । प्रहरण
सत्याग्रहस्य । साध्यान्तगनयुद्धाय प्रायाह्नमिदम् ।

२५

स्वराष्ट्रस्य उत्थाने दृढविश्वासः प्रकटितो नायकेन । महायुद्धसमयः तदर्थं
समुचितो मतः । तद्विषादीयते- (१६४०)

चिरंजीविनो भारताः
एति संमुखो स्वतन्त्रता

४६०

बलाद्यदैतेश्वरा जीविताः
तथापि सर्वे सबलं विगताः
भूमिरियं विजयिनी शाश्वता
लभ्येत न शान्तता

व्यक्तिविनाशे किमपि न हीनं
राष्ट्रविनाशे कुतो जीवनं
स्वराज्यलाभे वाञ्छितार्जनं
जनता विजयोन्नता

देवमुखं व्यावृतं सर्वतः
 अनलेऽस्मिन्नाद्गुतिर्हि जगतः
 'सम्राट्' शब्दो भविता विरतः
 अनलिता भारताः

५००

ग्रामाद् ग्रामं स्वराज्यदीपः
 प्रसरति पवने द्युतिप्रतापः
 दह्येद् हि महानले प्रतीपः
 नोदकेन शमिता

वृत्तिरस्तु महासमयसमुचिता
 धृतिरस्तु महाद्रिणा संमिता
 सृतिरस्तु तथा पवनज्वहिता
 सदा पुरोगामिता

५१०

भूपरागः । विना विजयेन नात्र शान्तिः स्यात् । विजयार्थं उन्नता जनता ।
 देवमुखं अग्निः मुदमेव तदन । शमिता शान्तो भव्यः शमवत्ता वा । प्रतीपः शत्रुः ।

२६

मुद्रविरोधप्रतिपादनात् बन्धितो नायको न्यायालयमानौत । शासन-
द्रोहित्वेन च आरोपित । तत्र तस्य प्रतिवचनम्- (१६४०)

अपराधी समुखे स्थितोऽह
अमृतघटे वितरन् विपदाह

राष्ट्रे भवत्या अह प्रतीक
स्वातन्त्र्यरणे नीतमनीक
सम्राजः सिंहासनमधिक
कम्पयित प्रत्यह

अपराधो न मया त्वाचरितः
सम्राट् अपराधी, स विमुक्त
देशो निखिलो मम वन्द्यगतः
किमिदं नयावह

विधिनयालयादपि महत्तरं
नयासनं शाश्वतं शंकरं
सम्राजं तत्रैव गत्वरं
भारयसे दुःसह

कति सम्राजः कालभक्षिताः ,
दैवकृतिरिति कचिदलक्षिता
हेतो सति ननु तत्फलवत्ता
सहते न हि विरहं

मयि बन्धगते भारतपुत्राः
सन्तु विजयिनो वीरचरित्राः
अग्रयायिनो विरचितसप्ताः
वधान मे देह

५३०

निमासराग । प्रथमभागे धारोप निवेदितः । द्वितीयात् प्रत्युत्तरम् ।
प्रजापीडनभारं सम्राजा वाहयन्ति नयालयाणि । तस्या उत्तरदायित्वं सम्राज एव
इह परलोके वा । सम्राजो न दैवगत्या विलयं यान्ति । सति हेतोः न भवस्यभावि ।
मे देहं यथापि भारता स्वराज्यसमरं न मुञ्चयेत् ।

Notes विधिनयालय-Court of Law

२७

महात्मना सह नायकस्य मतविरोधं युद्धसहायतायाम् । तद्विव्रियते-(१६४१)

तव चरणे विहिता वन्दना
नेह तमोहा त्वया विना

सीमसमीपे चमू रिपूणां
भयं च हृदये देशवासिना
निःशस्त्रकरैर्नो वाग्दीरैर्विधीयते जनवञ्चना

सत्यहीनता न हि मनसि कृता
मतो रदाने भूमेनिरता
महिषापथे हरे सारथे युतो रणाग्री विमोचना

५४०

शासकान्तरे नैव कामना
 सर्वे परकीयास्तु समानाः
 समरेण विना गुरो नाधुना भवेत् स्वराज्याजंन

सप्रतियोगे न. सहकार्ये
 शासनाधिपैः सहानिवार्ये
 आशीर्वाचसा यशःश्रेयसा सविहितेष याचना

क्षमस्व नो मार्गान्तरजवितः
 विश्वसिति त्वयि सदाऽय जनः
 त्वमेव नेता पुनरागन्ता लोकहिते ते प्रेरणा

मालवसराग । युद्धे सहायतापि न अहिमातस्त्वच्युति । अपि तु ग्रहित-
 माना अस्मावमपि सीमाप्रान्ते रिषी आगते युद्ध अपरिहायमव । यतो अन्यदेशी-
 या आङ्ग्लान् पराभूय अस्मच्छासना भवेयु तत्र न अस्माव लाभ मुक्त या ।
 अस्मत्सहकार्ये तु सप्रतियोगमेव स्यात् सागर्वं गह । सागर्वं यदि स्वायत्तता
 प्रदीयते तदैव न सहकार्यम् । नैव गुरो भविष्यात् ।

Notes सप्रतियोग सहकार्य- Responsive Co-operation.

२८

यत्प्रतियोगि सहकार्यं नाप्येन दित्सित न तच्छामवसमतम् । सहायता-
वधीरणा न ते कुर्युरिति स वदति- (१६४१)

शासकाः ! मा धिक्कुस्त करं
मित्रतावृतं पुरतो हि घृतं नो विस्मृतवैरं

५५०

दुर्गमदीर्घो भवता पन्याः
प्रवलरिषोभयचिन्तना यथाः
वयं सहायाः स्वतन्त्रतायाः संविदिताः सुचिरं

संरक्षायै स्वतन्त्रदृष्ट्या
रणमारब्धं सर्वजगत्पा
यज्ञसामुदयाः सन्तु त्वरमा वगाह्य सहस्रमर

अहिंसका अपि भारतवीराः
रणरङ्गाणां प्रथिताश्चतुराः
निश्चितसमराः खरप्रहारा जयन्तु सप्रसर

५६०

स्वतन्त्रतोपासका वदामः
भवता विजयैर्नात्र विरामः
रणे समाना जये समानास्तत्त्वमिदं रुचिरं

स्वतन्त्रराष्ट्रे न भवद्विपुता
जये निबद्धा मिथो मित्रता
शान्तिजीवने मित्रे भुवने निवसाम प्रचुर

५६५

सोहनीराम । समरे सहभागिनी हमे द्वे राष्ट्रे धाइ गतभूमिभारत-
भूमिदव । विजयेर्ना तयैव द्वे स्वतन्त्रनागृते युक्ते ।

१९४२ ख्रिस्ताब्दे अगस्तमासे राष्ट्रसभया 'अपेक्ष भारतेभ्य' इति निर्धार
आङ्ग्लानुद्दिश्य घोषित । स प्रस्तावो नायकेनैव उद्गीत ।

अपेहि सदनान्मे
मा विश्वासो नो हि सयमे

श्वेताः श्रेष्ठा इति मन्यन्ते
द्वतरे हीना यदि गण्यन्ते
भवन्मत महित हि दिगन्ते
तस्मिन् नैव रमे

५७०

सुवर्णभूमे. संस्तुतिसरणी
उच्छ्रितचेतोविषाणहरिणी
चिरगमानमानवताघरणी
नाभिरता विषमे

समाजरचना स्वबान्धवाना
 भिन्ना च भवेत् प्राचीनाना
 एषु मतेषु च दुरधीताना
 विहरत मतिभ्रमे

५८०

भारतवसुधाया । एतस्या
 भवद्भिर्हित कृत, निरस्या
 अद्युताऽस्माभिरसौ हि समस्या
 वयमुद्यता इमे

निर्गच्छेत न सामभाषणैः
 स्यातापोह्याः शितप्रहरणैः
 ययमहिंसकाः शस्त्रैर्मसृणैः
 निपुणा सग्रामे

तोडीरण । घाटून् विजदेने भाग्येपु न न्यायभिप्रता स्वीकृता तद्विदारणमव ।
 स्वदेने च विधान प्रकटित ।

यत् हत्याकाण्ड धर्मप्रेममिषेण १६४६-खिता दे भमुद्भूत तदुद्दिश्य—

वान्धवा. कलहाः कुत एते
रिपुचरिते महिते दुरिते

५६०

श्रुता स्मृता या चैनःशमना
रणे कारण धर्मभावना
सा नु वय त्वरते

अस्मत्कलहे परे दासकाः
व्याजयमस्या दक्षतक्षकाः
दत्ते मोदन्ते

विभावनार्थं दरिद्रतायाः
अलं ह्येतया दायादतया
आचरिते गदिते

भाविस्संपदः प्रतिष्ठमानाः
भारतभूमौ रिरसमानाः
न पदं तु लभन्ते

६००

अभियाम रिपु सहसा निखिलाः
देशबान्धवा ध्येयसकुलाः
रणभेरीनदिते

दासनघटनाया उद्दिष्टानि प्रथमतः स्वातन्त्र्यप्राप्तिपूर्वमेव नायकेन प्रकटितानि ।
तानि इमानि—(१३-१२-१९४६)—

सार्वभौमता प्रथिता
लोकशासने स्वतन्त्रता

भारतभूमेर्विविधविभागः
एकशासनसहितानुरागः
स्वार्थकाङ्क्षासर्वविरागः
प्रकटितैवात्मता

प्रणीयते दासनविधिजातं
प्रतीयते भारतलोकहितं
प्रलीयते कलहाना दुरितं
परिपश्य सहिता

सत्तामूल भारतजनता
 सत्ताशाखा प्रजा विस्तृता
 सत्ताफलमपि लभता जनता
 वयमतोऽन मिलिताः

६२०

अप्रगतानां पुरोयापनं
 लघुसंस्थानां सर्वपालन
 दीनदलितजनसौख्याधानं
 कृत्वा कृतार्थता

समतान्यायः सर्वजनानां
 नित्यरक्षण निजसीमानां
 मनःशमं भुवि मनुजगणानां
 कर्तुं वयमुद्यताः

६२७

दुर्गराग । परिषद् घटनावमिति । पुरोयापन अग्रगति ।

Notes सावर्भौमता = Sovereignty, लोकशासन = Democracy
 शासनविधिजात = Laws of Constitution, परिषद् =
 (Constituent) Assembly, अप्रगत = Backward
 (classes), लघुसंस्थान = Minority.

१९४७ ख्रिस्ताब्दे जूनमासे एशियाराष्ट्रपरिषद् देहलीनगरे ममिलिता । तत्र
 'एशियाभूमि इत स्वातन्त्र्यलानमाया सर्वराष्ट्रं समाना, न हीना' इति नापवेन
 तदुद्घाटने उद्घोषित—

प्रतीची न भूमहिषी प्राचीनदासी
 प्राची न दासी

६३०

द्वित्रिवर्षशतमाना
 गुरपावनिचरघनिना
 दासता दुरतमाना
 उत्सृज्य स उत्तिष्ठति एशियानिवासी

प्राचीना प्राचीय
 मिभिनि सरूतिवलय
 पश्चिमया सापमय
 जीवनगुणयन प्रकाशित, नाशः

कृतिसमीरसहकार्ये
 शमवहित्रसंसार्ये
 उन्नतिमार्गे निर्धार्ये
 रयाद धरणी हिततरणी, जनोऽयं प्रवासी

६४०

वयमपि तं सहभागं
 जगदुत्कर्षे सुभगं
 रणहीनं परमनधं
 संदधाम सुमनसेव, नवरविः प्रभासी

पहाडीराग. । पश्चिमावनिसंयोगे विविधसंघर्षो एव प्रतीता न शान्तिमार्गः ।
 नवरवि. एतियास्वातन्त्र्यप्रद्योतकः प्रभासी प्रकाशवान् ।

१४-८-१९४७ मध्यरात्रे भारता स्वायत्ता । नायकश्च स्वतन्त्रभारताना
प्रथमः प्रधानमंत्री । तदा कर्तव्यभारस्य सम्यग्विज्ञान, उत्साहस्य च पराकाष्ठा
प्रदर्शिते तेन—

घणघणघण्टा निशि निनादिता
स्वतन्त्रतोषा इयमुदिता
पारतन्त्रप्रकृष्टला द्येदिता
सुराज्यदेहलिराक्रान्ता

दैवायासीद् दत्तं वचनं
समाधेयमधुना तद् गहनं
समुज्य करो सखे धृतिपरी
भाग्यापास्तु नतिविहिता

६५०

जवेन सौदामिन्या विभवः
अभियातीत्थं नः सोऽभिनवः
सस्मिताननं मूर्ध्ना नमनं
सभाजना स्यात् तस्य कृता

अधिरोहणपथसमाप्तिरेषा
तुङ्गे शृङ्गे स्थितिर्विशेषा
न तु विनिपातो न दृष्टिघातो
धन्या भव्या सज्जनता

६६०

सौख्यमरीचेः शान्त आतपे
दखिताया दरी समीपे
नवे जीवने सहसोत्प्लवने
हृदयहितास्तु हि निर्भयता

भारतमुन, दासोऽयं वत ते
हिताय नित्यं सज्जनं यतते
मनोनिश्चिता तनोर्वाञ्छिता
भाग्यवन्दनेयं रचिता

वेदारराग. । सगे भारतमुन भारतजनताप्रतीक ।

उत्तर-जवाहरः

पृष्ठानि ८३-१७०

गीतानि ३४-७५

पङ्क्तयः- १-९४५

गीतानुक्रम :

	पृष्ठे
३४ अनुस्वातन्त्र्य	८७
३५ दिव गच्छति गुरु	८६
३६ गुरुपूजन	६१
३७ स्वातन्त्र्यवर्धापन	६३
३८ सयुक्तराष्ट्रसभाया	६५
३९ भारताशा	६७
४० विजयश्री	६६
४१ द्वितीय स्वातन्त्र्यवर्धापन	१०१
४२ नवमनु	१०३
४३ प्रजासत्ता-प्रारम्भ	१०५
४४ विश्वमित्र	१०७
४५ सस्कृति	१०६
४६ पुरोग विज्ञान	१११
४७ भेदज्ञविद्या	११३
४८ सहकारी-प्रन्तर्धान	११५
४९ बालकान् प्रति	११७
५० अर्धदातकसमाप्ति	११६
५१ दातिभिश्चाटन	१२१

५२	समरहान	१२३
५३	समाजकल्याणप्रकल्पा	१२५
५४	धमगौरव	१२७
५५	कालविवर्त	१२६
५६	नवमन्दिर	१३१
५७	पञ्चशील	१३३
५८	युवकान् प्रति	१३५
५९	चरितचतु सूत्री	१३७
६०	लोकमान्यवन्दना	१३९
६१	संस्कृतभाषा	१४१
६२	जीवनसमवय	१४३
६३	लोकसमतशासन	१४५
६४	शासनाधिकारिण	१४७
६५	जीवनमृत्य	१४९
६६	परपरा	१५१
६७	समुक्तराष्ट्रसभामुद्दिश्य	१५३
६८	नियोजन	१५५
६९	भुरक्षासमित्या	१५७
७०	विजय पया	१५९
७१	उद्यमेन विजय	१६१
७२	प्रगतिपथे	१६३
७३	शान्तिदूत	१६५
७४	भारतीयनियोजने समाजवाद	१६७
७५	भामत्रण	१६९

Taking the oath
14-8-1947 midnight (Song 33)

Signing the Constitution (Song 43)

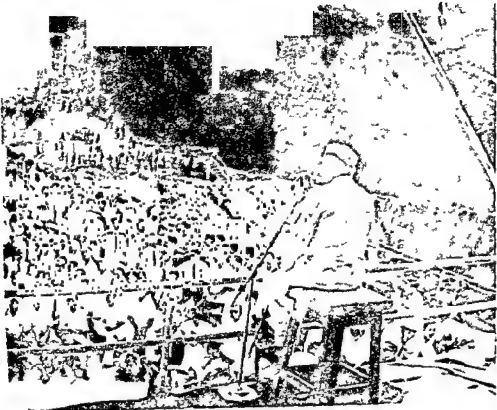
Homage to Mahatma
(Song 36)

With Sardar (Song 48)

With
President
Kennedy

Inaugurating Bhakra Dam (Song 56)

Bharata Ratna Nehru

Before the United Nations (Song 67)

To the nation after aggression 1/2 (Song 70)

३४

१५-८-१९४७ प्रथमो दिवस. स्वतन्त्रभारतजीवने । नवयग्रहणे समापिते
राष्ट्रस्य सदिष्ट-

रथाङ्गनेमिरियं नियतेः
उपरिदशामधुना लभते

दास्यशृङ्खला बलात् सण्डिता
भारतवसुधा मुकुटमण्डिता
मन्त्रघोषणे रताः पण्डिताः
धातापि रमयते

गङ्गा-शृङ्गान्गोदा-व्यमुना,
स्वच्छरणाहितविमलजीवनाः !
इयं मङ्गले क्षणे वन्दना
विजये स्वतन्त्रते

अस्माभिरितः स्वशिरोधार्या
कार्यधुरा संमता न हार्या
जनतापीडा सकलोत्सार्या
मन्मन उत्सहते

वचनं सुजनाः ! अद्य दीयते
सेवा भवतामङ्गीक्रियते
आमरणं व्रतमिदं तन्यते
हव्ये मे चरिते

संपदासनो मङ्गलस्वनः
मोहवाहनो मार्गो गहनः
दीर्घश्चासौ, मदीयं मनः
विभवे न तु रमते

२०

ध्वज उच्चैर्नो नित्यमेजता
जनगणगीतं सदा गीयतां
राष्ट्रे निष्ठा हृदये ध्रियतां
भारतेषु जनते

यागेमरीरागः । एजता पयने दोलापताम् ।

३५

अवस्माद् दुर्वैवप्रहारेण दिव गतो महात्मा । तत्र विलापः- (३०-१-१६४८)

विभावरी दुरिता तिमिरिता
अस्तमितस्तेजस्वी सविता
व्यथिता विहता वयं प्रमुषिताः

गुरुणाधिगतं चिरं जीवनं
द्रक्ष्याम इतो न शान्तिसदनं
नाप्यत उपदेशामृतवचनं
विगतो राष्ट्रपिता

३०

नास्तमितं ननु तरलं ज्योतिः
चिरप्रकाशा तस्म दीप्तिः
बोटिकोटिजनहृदयप्रोतिः
स्वतन्त्रतानिरता

क्रोधवशैः पशुसममाचरणं
 नास्माभिरिदं चिन्त्यं मरणं
 क्षीर्यनिश्चयाऽऽभृतसंसरणं
 अस्तु मतिः सुहिता

३०

महासंकटे न सन्तु कलहाः
 देशोन्नत्यां नित्यदुःसहाः
 करोतु भूमेर्भूत्यै स्वाहा
 सर्वस्य जनता

मया जीवनं वत समर्पितं
 स्वयंतुष्टुष्टपथेन निश्चितं
 राष्ट्रविभवसवर्धननिहितं
 कृतिरतोऽनवरता

३६

महात्मने श्रद्धाञ्जलि ।

स्तोत्रे न समर्था
महात्मतायै शब्दा न्यर्था

५०

सरस्वतीय प्रयतते वृथा
न शब्दकोशा अर्थवाहका.
गजन्त स्तनितवलाहका.
तैर्न गीर्यन्ते विद्युल्लेखा
विरचिता तु गाथा

प्रस्तमिता भुवनैवसत्त्वया ।
कथं खलु स्यादस्तगमन
म्लाने धमले ननु न विलयन
परिणमते नच परिमलहान
कीर्तिरयानाया

६०

विफलप्रस्था स्मारकसंस्था
हृदये हृदये यस्य निवसनं
दिवसे दिवसे यस्य चिन्तनं
पदे पदे यदि तत्स्मृतिचिह्नं
कुतः स्यादनास्था

कण्टकास्तृतो न इतः पन्था
तथापि न प्रभवेद् दुरिततमः
रवेर्मंजने संध्यानियमः
नापि संभवेद् दिशां संभ्रमः
दीप्तिरियमवितथा

७०

न बलरतूपाः संप्रति सार्थाः !
चरित्वा त्वहिंसासोपानं
स्मृतिचैत्ये नो विहारवसनं
जनकल्याणं स्यान्निर्वाणं
जीविकारतु सार्था

३७

स्वातन्त्र्यस्य प्रथमे वर्षापनदिने नायकोक्तिः ।

स्वतन्त्रभारतवीराः

जाम्बत, उत्तिष्ठत, सनह्यत
प्रतीक्षते वः कार्यधुरा

स्वराज्यलाभे नैव समाप्तिः
कार्यवनानां विपुला व्याप्तिः
निकपे निहिता भवतां दीप्तिः
रणरङ्गणशूराः

शान्तिसंगरः परं विभिन्नः
अपट्टत्युपकारो ह्यापन्नः
अविधेयो देशः सपन्नः
रुचिरवचनकीराः !

नेताऽस्माकं ब्रह्मविलीनः
अधुनोत्कर्षो ननु नोऽधीनः
तिष्ठतु कोऽपि न वृत्त्या दीनः
भवाम भो धीराः

६०

नासौ समयो विसंवादिनां
पृथक् सृतानां प्रतिनादानां
मिथः सहायाः स्याम, कामनां
विन्दाम हि सहचराः

जनसेवायां विभूतिसमरे
नरो नरो वीरोऽस्तु प्रखरे
विस्मयाकुला निवसन्तु परे
लसन्तु विजयस्वराः

संयुक्तराष्ट्रकुलसभाया (United Nations Assembly) यद् भाषित
-११-१६४८) प्रथमोपस्थितो तदिद-

समुदितो निर्मम सगम
सर्वेभ्यो दिनतस्य मे नम

१००

नानादेशाना प्रशासिन ।
युक्तराष्ट्रमहासभावेशिन
मनुजश्रय सविद्वषिन
सतोष परम
सर्वेभ्यो दिनतस्य मे नम.

ध्येयमुदार ध्रुव लक्षित
यतामहे तत्पृष्ठेऽनवरत
साधन तु यदि भुवि न रक्षित
भुवि राजेन तम-
सर्वेभ्यो दिनतस्य मे नम

११०

समरे हिंसा दुःख द्वेषः
रणपरिणामे न कस्य तोषः
पुनर्योधनं चिरसंघर्षः
अयमाहवनियमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

जनस्य नाशं नापि च वसनं
न सुखस्पृष्टं तस्य जीवनं
कस्मादत्र तु नीतेः पठनं
न तेन दुःखशमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

१२०

अखिलां पृथिवीं ग्रसते भीतिः
भवतु निरासे सभायाः कृतिः
जीवतु सुमना मानवजातिः
सकल एष धर्मः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

वचने मर्यादातिक्रमणं
यदि चेत् स्यात् तस्य तु विस्मरणं
सर्वसमतया नाशयतां रणं
शब्दानां विरमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

१३०

दरबारीबानदारणः । निर्मम. स्वार्थरहित. । प्रशासितः संबोधनम् ।
समुक्तराष्ट्रमभाष्येय युद्धपरिहार. । सकलो धर्मो मानवभीतिनिरागण एव भवतु ।
सर्वसमता यणादिवनादिभेदरहिता । सर्वजगद्भुरीणात् उद्दिश्य इव यपन, भत.
नम्रतामूषणम् । सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः इत्यस्य पुनरुक्तिरत एव ।

३९

भारतमानचित्र बोध्य—(५ १२ १६४८)--

विलोक्यता भारतचित्र

शक्तिमतीय हिमनगमाला
त्रिसागरीय सभृतसलिला
तथापि जनता निर्धनाऽथला
कथमिद विचित्र

या काचिच्छक्तिविनियुक्ता
सहारे सा जनदधिराक्ता
विभववर्धने न सोपयुक्ता
द्वियदिद धरित्र

भूतकालभर इयानसह्यः
भविष्यदुत्कर्षः सग्राह्यः
वर्तमानसमयोऽनिवर्त्यः
भवतात् नो मित्रं

न स्यादधुना कुतः प्रसादः
विज्ञानभूतोऽस्तु संप्रसादः
रचनीयो भूतेः प्रासादः
चरताच्च खनित्र

भवतु दुस्तरो महासागरः
वहतु प्रसभ प्रभञ्जनभरः
परित्यजतु मा कदासो करः
सधृतं वहित्र

१५०

देसकारराग । हिमाद्रि मित्थवन्न कार्यशक्तिमपन्ना । न सा शक्तिभूत-
बाले देशकार्यं योजिता । अधुना तु विज्ञानमहापतया तत्करणीयमेव इति भावः ।

Notes : शक्ति = (Industrial) power.

अस्मिन् देशे कार्येनतिष्ठन्ति तेषां कार्यंरते बहुधा अभाव एव कार्य-
वर्तुषु दृश्यते इत्युच्यते—(७८-१-१६४६)

कार्यरतिविरला
सचरति मति र्वैर तरला

देशे विचरति विपुल दैन्य
वृत्तिस्तिम्भन कुतोऽभिमान्य
कार्यकारिणा सकल सैन्य
जनपीडावारणेन धन्य
नीतिरिय सरला

को नु प्रश्नः कार्यच्युतिः
मनुजजीवने भवति निरस्तः
प्रश्नाज्ञाने प्रतिवच. कुतः
सम्यग्धीते विलीयतेऽनः
समस्याऽपि जटिला

मृतो न कश्चित् कृतिबहुलतया
 निधनमपि वर राष्ट्रसेवया
 नश्यन्ति जनाः सदासतया
 न मुक्तिलाभो निष्कर्मतया
 नियतिगतिः कुटिला

साध्यं जनतासुखदजीवन
 राध्य भूत्यै नवविज्ञान
 वाध्य विपमं धनविभाजन
 रोध्य हिंसात्मक साधन
 सन्तु जनाः सबलाः

१७०

इतिहासे यदि सुवर्णक्षिर
 लेख्यमथ तदा जीवनसमर
 विहाय यान नैव रुचिर
 युद्ध मानय जीवनाध्वर
 विजयश्रीः सफला

भैरवराम । सर्वेषां तरला मनिर्वाग्विहारे रमते न तु कृतौ । कृतिस्तिम्भन
 कार्यविरति । न तथा प्रभनिरुण्य । अधीते सति । मानवेन कष्टकृति कार्या इति
 कुटिला नियतिगति । राध्य उपयोज्य आराध्य इति यावत् । युद्ध कार्यविजये, न
 दास्यै रणाङ्गणे । सैव विजयश्री सफला न रणलब्धा ।

स्वातन्त्र्यस्य द्वितीये वर्षापनदिने—(१५-८-१९४६)-

नावसितं राष्ट्रकार्यं
यान्तु जना आयातवविचारं
राष्ट्रजीवन सततमूत्थ

१८०

समरेऽस्माक यो निधरिः-
यश्चोत्साहः श्रद्धाधारः
यो विश्वासोऽमूदनिवारः
तैरधुना समवतार्य

भूमिर्भूतीय हि विस्तरे
रचितमद्भुत भूतदुस्तरे
करवाम पुनः किमपि गोचरे
सर्वजनैर्विनिर्धार्य

१९०

राष्ट्रपिता नेता यदि विगतः
कार्यधुरा वोढव्या हि ततः
समरे देहानपितवन्तः
नेदं स्यात् स्मारणीयं

स्वावलम्बने निश्चितोन्नतिः
मैत्रे नास्तु च याचकवृत्तिः
स्वतन्त्रतायाः सबलैर्गुप्तिः
मनसीद सदा कार्यं

स्वराज्ये तु कर्तव्यदक्षता
स्वयमनुसार्या नित्या वितता
यदि सभूतिर्द्वंद्वं विरचिता
द्वरमितो न हि ध्येयं

२००

यन्महात्मना स्वराज्ये उद्दिष्टं धोषितमासीत् तत्साधने सर्वे वयं सैनिका
ययाशक्तिं कर्तुमर्हामि । (३१-१-१६४६)

नयनान् नयनादश्रुधारा
हार्या भुवने गुरोर्दारा
मतिरासीज्जीवने सादरा
शक्तिरितो मयि कुतो ह्यपारा

तथापि किञ्चित् कर्तुं यतते
अयं जनो निजगुरुमनुकुस्ते
क्लेशान् पीडा जगति न सहते
सर्वान्तु कृतिः शान्तधीरा

२१०

नवखण्डैरपि भूरखण्डिता
दुरितभरेऽपि तु विसर्वादिता
इतिहास घटयितुं सगता
रणवाणी सदधति वीरा

न चैशियागतिरुक्ता नीचैः
नान्येषां मतिरुदिता वोच्चैः
द्वेपालिप्तश्चित्तविकचैः
मानवसेवा स्यान्निर्भरा

गतकालभरं त्यजाम सर्वे
आशां वृणुमो भविष्यति नवे
दिष्टा यत्नं ध्येये विभवे
साधनशुचिता विहिता स्थिरा

२२०

नैकस्येदं विशालकायं
सौहार्देन हि तत् स्वीकार्यं
परंपराजनितं जनधार्यं
सर्वसंज्ञिका नियतेः कराः

माडराग । चतुर्ष्वरणे मात्रोनत्वं पठनवैविध्यार्थं ।

Notes : Mahatma had announced that he would like to wipe
the tears from every eye.

२६-१ १९५० दिनाङ्के सार्वभौम प्रजासत्ताक भारतराष्ट्र घोषितम् ।
सद्य घोषणा-

प्रजासत्ता प्रतिज्ञाता प्रयत्नैरद्य सा प्राप्ता
जनानां धर्मवर्णानां समाना मान्यता दीप्ता

विकासे भारतीयानां
निरासे व्यर्थवादानां
लप्स्यते साधन सर्वेदक्षता स्यादिय विहिता

२३०

जनाः सर्वे नयागारे
समाना रक्षणाधारे
कुतोऽप्यन्यायशङ्का स्यात् समूला सत्त्वरोत्थिता

सर्वभाषाभिवृद्ध्यर्थं
प्रयत्येतास्तैः सार्थं
कथां भाष्यायिकाः श्रेष्ठा विरच्यन्तां भुवि ख्याताः

नरैर्नार्योऽपि पर्याप्ताः
इतो मान्या हि नायत्ताः
इयत्ता भागधेयानां समन्वेष्टु विनिर्मुक्ताः

२४०

इमे वेदा अमी देवाः
इमा विद्या इयं सेवा
इमाः सीमा अनुत्क्राम्या इमे प्राणाः स्वराज्यस्थाः

यामोदराग । सप्तमात्रक ताल । घटनावैशिष्ट्यानि तयोद्दिष्टानि च
व्याहृतानि । इय घटना एव वेदादिसर्वप्रमाणा ।

परराष्ट्रसंबन्धे यानि तत्त्वानि प्रथमत एव दृढीकृतानि नायकेन तानि एव पुन प्रोक्तानि । १७-३-१६५० दिने ।

परदेशमित्रता
भारतनीती प्रथम विहिता

दास्यभोचन प्राचीनानां
न समता सत्ताऽन्यजनानां
स्वायत्तत्वे यतमानानां
निरन्तरा नो भ्रातृता

वशधर्मभेदेन मानवाः
उच्चनीचता सर्वबान्धवाः
न भजेरन् न सहेरक्षयवा
विचारसरणी निम्बिता

२५०

अपक्षस्थितिः सततमभिमता
बलवृन्दैर्नो न संवन्धिता
धीस्वातन्त्र्ये चैकनिष्ठता
वृता भापिता स्थापिता

मध्यस्थत्वं विवादोद्भवे
समस्यानिरासो न चाहवे
सवदनं मतभेदसंभवे
विभूतिरीतिमर्णिता

२६०

मानस्थानं शासननीती
एशियासुताना भवेत् क्षितौ
सुखिनः सर्वे सन्तु सगतौ
नेच्छन्त्यन्यद् भारताः

शकराराग. । स्वयनिर्णय , समानता, सर्वपक्षालिप्तता, युद्धरहितता, एशिया-
महत्त्व च एतानि तत्त्वानि प्रथममेव वृत्तानि । नाद्यापि पञ्चशील जनितमासीद् ।

४५

संस्कृतिव्याख्यान ६-४-१९५० दिने ।

केय दीक्षा काऽस्या व्याख्या या राष्ट्रे संस्कृतिः
वर्ण्यते का तस्या आकृतिः

हिमालये वा सिन्धुतले वा भवति तदीया स्थितिः
वर्तते नरे नरे का मितिः
युगे युगे सा किमेकरूपा परिवर्तते गतिः
कथं वा ज्ञेया तत्सगतिः

२७०

ननु धर्माचारे तस्यास्तत्त्वं हितं
तद् धर्मेण रणं कथं भवति परिणतं
ननु समाजसंघर्ष एव वा तत्कृतं

अनुभूतो वा विज्ञाने वा सफलितं वा श्रुतिः
प्रणीता केन च मुनिना स्मृतिः

क्षुधापीडिता सदनविरहिता भवति जनानां ततिः
 संस्कृतेरेषा नु फलश्रुतिः
 धैर्यधरा वा भीतिपरा वा संस्कृतिशूरा क्षितिः
 भवेत्तत् जानीयात् सन्मतिः

२८०

या द्वेषं शाम्यति भुवनेऽस्मिन् निजबलैः
 या भीतिः स्पृशति न कुतश्चित्श्चलैः
 या मता प्रसादोऽर्जितो हि सुजनैः खलैः

सैव ज्ञप्तिर्भवेत्संस्कृतिः सदैव तस्याश्चितिः
 तयैव हि जनजीवननिश्चितिः

जगलाराग । द्वेषभीतिरहिता ज्ञप्ति संस्कृति ।

४६

नवसंशोधने खलु विज्ञानस्य पुरोगतिः । तस्या उपयोगेन च अस्माक
प्रगतिः । अतः पुराणनूतनयोः समन्वयः साध्य इति दृश्यते । (२२-४-१९५०)

विज्ञानकृता सा पुरोगतिः
सर्वदा प्रणेया नवविवृतिः

रूढिप्रियता समाजरोतिः
रूढिभञ्जन विज्ञानगतिः
वयं साध्यते द्वयोः संगतिः
सघर्षेऽस्मिन् निहिता प्रगति

२६०

भयदापत्तिर्मेघापतिता
तदेव विज्ञानस्य जागृता
दीप्तिर्नाशि भरति निमुक्ता
कष्टेषा वत्त मानवनिपतिः

विज्ञानभृतं कार्यं सुकरं
तेन हि भूतिर्याति विस्तरं
विदिता रीतिस्त्वेति सत्वरं
कम्पते प्रसुप्ता मनःस्थितिः

साधु न सर्वं भवति पुराणं
नवमपि नूनं रुचिरं निपुणं
करोतु यत्नैर्ग्रहणाग्रहणं
पूर्णेतां प्रस्थिता नरजातिः

३००

प्रगतिपथे ननु नवानुभूतिः
गमयति या तमसो नो ज्योतिः
कण्टकिते स्याद् दृष्टिजागृतिः
निमीलिते ननु नयने विहृतिः

भयावहं न तु नवविज्ञानं
तत्स्वीकरणं भवतु नन्दन
अज्ञानलये कुतः शोचनं
स्वागते हि मुदिता रता मतिः

३१०

शकराभरणराग. । विज्ञानस्य विशेषप्रगति. युद्धादिभयावहापदि एव
भवति इति मनुजदेवदुर्विलास. । विदिता रीति. नित्याचरिता रुदि. । विज्ञान-
ज्योतिरपि दृष्टिपोजकस्य एव पयि कण्टकान् दशयेत् ।

४७

आरोग्यसर्वधनऽपि नवीननिदानपद्धति नवभेषजोपयुक्तिश्च अवश्ये इति
प्रतिपाद्यते । (३१-८-१६५०)

ओषधीना निधिः
आरोग्याना प्रतिनिधिः
भारतचन्द्रः क्षेमप्रणिधिः

चरकसुश्रुतादिभिरारब्ध
तस्य फल वरमधुना लब्ध
निर्झरमूलो ननु विस्रब्ध
सहितोऽम्भोनिधिः

विज्ञान पाश्चात्यैर्युक्तं
भेषजजात नव निर्मित
आयुर्वेदे यदि तदाहृत
मणिवाञ्छनमग्न्यः

वायुपित्तकफनिदानप्रथा
न समता स्यादितः सर्वथा
कुतोऽभिमानः सभवेद् वृथा
शममेतु व्याधिः

विनाश्रधीनि केचन भिषजः
तैश्च दूयते सर्वसमाजः
दण्डनेरसौ नृशंसशठजः
वार्यतामुपाधिः

३३०

आरोग्ययुते परमनाविले
निरामयेऽथ ऋडालीले
सुखदजीवने संसृतिसलिले
प्राप्यता समाधिः

१५-१२-१९५० दिने विरमह्कारी 'श्री बल्लभभाई पटेल' दिव गत ।
तमुद्दिश्य-

विगतो विनेता प्रणेता
अयि भारताना महितो हि नेता

सहचर आसीत् समरे दीर्घं
कृतमनेन सारथ्यमनर्घ्यं
स्नेहजातमथ भवति तु मोघं
दीपिकोपशान्ता

३४०

आसीद्वयसा गुरुमंदीयः
परिवृतवान् मा सदा स्वकीयः
वृन्तितोऽद्य मे करो द्वितीयः
चपलेय पतिता

श्रुतमध्ययनं द्वाभ्यां प्रवरं
गुरुचरणसमीपं निरन्तरं
स्वतन्त्रतादक्षिणा निर्भरं
गुरवे निवेदिता

प्रवलितैकता स्वतन्त्रतायाः
अद्वैतं प्रथितं जन्तुतायाः
वज्रमुष्टिहननं हिंसायाः
रीतिरियं चरिता

३५०

पुष्पाञ्जलिमिह समर्पयेयं
शिलालेखसमजीवनकार्यं
कणे कणे भूमिदिशतीयं
भागधेयधाता

मालगुजीराग । पुष्पाञ्जलिमिति । पुष्पाञ्जलिं समर्पयेय तस्य स्मृत्यै ।
इयं भूमिः कणे कणे तस्य जीवनकार्यं दिशति । भागधेयस्य धाता विगतः
इति धन्वयः ।

बालकाय् प्रति । (२६-१२-१६५०)

जगति बालकाः सचरत
विश्वसुन्दरी लोकयत
वने वृक्षराजिवितता
गिरयः क्षुब्धोद्यताः स्थिताः

३६०

विविधरूपगुणवर्णानि
स्मयन्ते कथं कुसुमानि
विहगमा विटपान्तरिताः
खण्डन्ति मधुर हर्षभृताः

श्रुतुचक्रे सृष्टिदेवता
नानाधेयं परिनिर्दिता
क्षरदि शास्त्रं नववसनं
हरितं मोदयते नयन

नवपल्लवकं तामरसं
वासन्तिकमस्ति च सरसं
वर्षाकाले निर्झरिणी
श्रीङ्गन्ती गिरिभुवि तरुणी

३७०

भीतिं चित्ते मा कुरुत
वने पुनर्नयनं तनुत
कोतूहलजिज्ञासे ते
भवता वालाः समाहिते

कालोऽयं क्रीडालोतः
परमवु देश प्रतिबाल
समागते यौवने ततः
पन्थाः सेवाया भ्रान्तः

३८०

५०

विंशतितम शतक अर्धसृतम् । (३१-१२-१९५०)

अर्धशतक सृतं समाना
लुप्त कालोदरे मन्यक

युद्धमण्डित युद्धदूषित
शान्तेर्मृगजलमय न पीत
तृष्णावाक्शुवापरीन
आशाभञ्जक

राष्ट्रे भुवने सपर्यवया
वध निवार्या केनचन पया
शुनदकामनापोपणा वृथा
नैतत् साधक

दृढनिश्चयवल्लमन्तःकरणे
दुर्दम्याशा जगत्कारणे
विश्वासो भाग्यसूर्यकिरणे
पथि तद् रोचकं

शान्तिपथे नच मानदूषण
क्षमा भवति वीरस्य भूषण
क्रोधद्वेषादिपुरःसरण
कार्ये घातकं

देशरक्षणे भवत्सेवकः
सहायताया अयं ग्राहकः
प्रार्थयते बलमेवमेककः
भवतां तारकं

४००

मुद्बजंन क्षेनजनतासगोपन राष्ट्रधुरीणानां अग्रिम कर्तव्यम् । युतराष्ट्र-
सभाया (U. N. Assembly) प्रतिपादित एतन्- (१२-१-१९५१)-

शान्तिरक्षणे सस्कृतिरक्षा
परिहार्येतः सगरदीक्षा
याच्यते मयंपा खलु भिक्षा

शूरैर्हि शमो मनसि निधेयः
शस्त्राघातः सदैव हेयः
क्रोधः क्षान्तेर्वलं विजेयः
बलिनामेपा सत्त्वपरीक्षा

मृत्युशासने जगद्वान्धवाः
भीतिपरीता वीरपुङ्गवाः
नाशहेतयो मरुदधिकजवाः
निरन्तरं तासां प्रतिवीक्षा

एशियावनिर्पतो जागृता
मानवसंख्या तत्र याऽमिता
मा भूच्चरितार्थस्य दीनता
तस्याः केवलभेषापेक्षा

करः सदा सौहार्दं सज्जः
भवतु केऽपि ननु संकटभाजः
श्रीमास्तिष्ठतु तत्र सलज्जः
करोतु नैव तु मैत्र उपेक्षा

४२०

एका ज्वाला बह्निनिःसृता
दग्धु विश्वं सर्वसमर्था
जलनिधयो न शमे पर्याप्ताः
अद्यतोऽप्यतो भवतु हि शिक्षा
मुद्रवजिता प्रभसमीक्षा

५२

पुष्पे न कस्यचन कल्याण । वर्जनीय एव स मार्गं (११-८-१६५१)

समरेऽधिगत नैव कल्याण
हान ध्वसन प्राणभोषण
मियो रोषण द्वेषोपण
नैव कल्याण नैव कल्याण

४३०

सपद् राष्ट्रे धर्मैरजिता
धर्मिषु स्यात् सा सम विभक्ता
रणंरन्यया यदि विनाशिता
नेदमुद्धरण नैव कल्याण

जयेन वा नन्वपजयेन वा
विनाशरीति समरे सर्वा
विपद् विजयिनो भवत्प्रपूर्वा
नास्त्यनस्त्राण नैव कल्याण

महाप्रयत्नः प्रकल्पबन्धाः
रचनीया वा यन्त्र-कबन्धाः
अग्ननिर्मितौ कृताः प्रबन्धाः
तेषां हि हरणं नैव कल्याणं

४४०

विध्वंसकशस्त्रैर्विनाश्यते
क्षणेन, यस्मिन् आयुषि कुरुते
अतो न युद्धे बुद्धी रमते
नो मनोरमणं नैव कल्याणं

युद्धेनार्जनरीतिरुज्जिता
अस्माभिर्ननु चिरं वजिता
शान्तिमार्गपरगतिः समुचिता
किं नानुसरणं तत्र कल्याणं

४५०

समाजकल्याणप्रकल्पा ग्रामे ग्रामे प्रारब्धा. । (७-५-१९५२)

क्रान्तिनिनादो ग्रामजीवने प्रसरतु मास्तगतिः
इयं सा स्वतन्त्रतासंगतिः

अज्ञानं विपदुदयं रक्षः
वक्षोभङ्गे तस्य तु दक्षः
रामशरो विज्ञानप्रकरोऽनेन भवेत् प्रगतिः

शस्यसमृद्धा भूमिः प्रथिता
कथं तु जनता क्षुधापीडिता
रामफलं विज्ञानलाङ्गलं तेन संभवेद् भृतिः

अनामये गङ्गायाः सलिलं
नालमिदानी स्वयं केवलं
रामधनं विज्ञाननिदानं तेन हि नः सुस्थितिः

४६०

जनतोत्कर्षनियोजनमव्या
ग्रामे ग्रामे समाजसेवा
रामजनो विज्ञानमण्डनो यातु पुरः संप्रति

वर्षसहस्रपुरोगतिहीना
समाजोन्नतिं प्रणीयमाना
रामनाम विज्ञानसामतः सकलां सधास्यति

विलावलराग । विज्ञानेनैव प्रगति इति भावः । रामधर रामबाणवत्
अमोघः । फल लाङ्गलफलं कृपिपरिणतिर्वा । रामफलं अभिरामः फल यस्य ।
विज्ञानकृतनिदानं मनोरमधनं । केचित् हरिजना सर्वे एव तु रामजना
भारतीयाः । विज्ञानमाम्ना गीतं रामनाममुक्तं सकलता वितरेत् ।

श्रमेरेव स्वातन्त्र्यसाफल्यम् (१-११-१६५२)

संपन्नाधिगता क्रान्त्या
वना श्रमं भूम्या कन्दन्त्या

स्वराज्यलाभे सर्वसमस्याः
स्थिताः पुरो नो विजृम्भितास्याः
न दादजातेस्तास्तु निरस्याः
कार्यभरंभृत्याः

४७०

निमित्त्वा संपदां समृद्धिः
समविभाजने तासा वृद्धिः
तत्र धीमतां सकला बुद्धिः
विरमत मा श्रान्त्या

किं न्यूनत्वं भ्रमकार्याणां
 विना भ्रमेनैव भवो नराणां
 स्वेदजले बलमपीश्वराणां
 अधुनालं क्षान्त्या

४८०

शासनकर्मचराणां सेवा
 कुशलतया विहिता स्यादथवा
 नाहन्त्येतेऽलसस्वभावाः
 देवपदं दैत्याः

अनशना हि संचरन्ति शिशवः
 तेषामविता को नु केशवः
 दरिद्रतानाशार्थमाहवः
 अपेत्विद्यं कृत्या

तिलककामोदराग । भृत्या पूरणीयाः ।

पुराण-नवीनयो समन्वय अवश्य ।

शकटो वृषभान्वितः पुराण
भूमा अस्या हि वाहन
तैलेन्धनवत् तथा प्रवहण
गगने यान हि विमान

४६०

अधिभौतिके सुधारणाया
विविधाङ्गाना प्रसादन
नवा यन्त्रणा नव साधन
अपसारयति प्राचीन

परमाणुयुगे जीवनधारा
सूक्ष्मा गहना बहतीष
मानवचरिताकाङ्क्षितजाते
क्षितिजेऽभिनवे शुक्तिवनय

५००

किं न्यूनत्वं भ्रमकार्याणां
 विना भ्रमेनैव भवो नराणां
 स्वेदजले बलमपीश्वराणां
 अघुनालं क्षान्त्या

४८०

शासनकर्मचराणां सेवा
 कुशलतया विहिता स्यादयवा
 नार्हन्त्येतेऽलसस्वभावाः
 देवपदं दैत्याः

अनशना हि सचरन्ति शिशवः
 तेषामविता को नु केशवः
 दरिद्रतानाशार्थमाहवः
 अपेत्विद्यं कृत्या

५६

नवे युगे नूतनानि श्रद्धास्थानानि । विज्ञानयुगे विज्ञानचमत्कृतानि
जनहितस्थानानि श्रद्धामन्दिराणि । (८-७-१९५४)

श्रद्धास्थान नमनभाजन विवर्तनीय प्रतिदेव
नवे युगे मन्दिर नव

कैलाससर शतद्रुमीर नङ्गलवन्धे सकलित
राष्ट्रजीवने प्रवाहित

महाप्रकल्प चिरसकल्प सहर्षचित्त विलासये
मोदे विज्ञानज-विजये

स्वप्नचिन्तन सत्यदर्शन जात जनहितवृद्धिकर
तृपितधरा लभते नीर ५२०

धर्मायतन देवायतन वर्तमानपालीनमिद
सोकवृन्दयत्याणपिद

कुटीरोद्यमाः शकटसमाना
ग्रामे ग्रामे वर्धन्तां
अण्वग्निगृहं विमानकल्पं
शक्तिं जनयत्वपरिमितां

कर्मचारिणा नवानुभूतिः
देशकार्यनिरता भविता
नवसप्त-समविभक्तिगीता
प्रसरतु सा जीवनकविता

विज्ञानभृता नवा योजना
तथा कल्पना प्राचीना
समन्वये स्यात् सर्वोदितता
ससारेऽत्र समीचीना

५१०

मिश्रवापीराण । सर्वोदितता सर्वोदयवृत्ता ।

५७

परराष्ट्रनीती विख्यातमिद पञ्चशील (१७-६-१९५५) ।

विहितमिद पञ्चशील
उदित सलिले नवकमल

परस्पर सीमाः सदाऽऽदृताः
निजप्रदेशे सार्वभौमता
मान्यमादिम नीतिदल

मिथोऽभियान नाङ्गीक्रियते
रणावलम्बो न समन्यते
भर्तुं द्वितीय चरितबल

५४०

समरकम्पिते दुःखविभक्ते राष्ट्रे पुनस्त्यानमिदं
पश्यत रचितं महाहृदं

नवं जीवनं श्रमैःपावनं जना लभन्ता शान्तिपरं
विन्दन्तु बल कार्यकरं

निजकर्तृत्वे धीश्रेष्ठत्वे विश्वासेन हि महत्तरं
लभामहे प्रोत्साहभरं

श्रमसाफल्यं हृतवैकल्यं स्फुरणं कार्ये पुनर्नवे ५३०
नयनमाहित नवविभवे

श्रद्धास्थानं नमनभाजन विवर्तते कालक्रमतः
नयमोऽयं प्राज्ञानुमतः

बल्याणुराग । कैलासपरिसरात् नि सरनि इति कैलाससर ।

५८

युवकान् प्रति (२३-१०-१६५५)

किं वचनैरिह ? कृतिः समया
केवलशब्दा गदिता व्यर्थाः

युवकाः ! प्रवसत पृथिवीगोले
पश्यत भुवनं संगतमूले
भवतां नयने दक्षविलोले
मधुरेयं गाथा

न कोऽपि पूर्णो न वाऽपि मुक्तः
सर्वः स्वार्थे प्रमादभक्तः
जगतीरङ्गे यो हि विरक्तः
नेयं तस्य कथा

५६०

अन्तर्गतशासने न कार्यः ।
हस्तन्यासो नित्यनिवार्यः
वृत्तं तृतीयं दलममलं

मान्या सर्वेषामपि सभता
अस्तु मिथो लाभे मती रता
चतुर्थमेतद् बन्धबलं

सर्वेऽपि समं जीवाम शमं
न स्यादेवं कुतोऽपि विषम
पञ्चमं मतं वरशीलं

५५०

राष्ट्रधुरीणैराचरणीयं
नीतिपथे शीलमिदं सदयं
शान्तिरवतरेत् क्षितावल

५८

युवकाय् प्रति (२३-१०-१९५५)

किं वचनैरिह ? कृतिः समय्या
केवलशब्दा गदिता व्यथ्याः

युवकाः ! प्रवसत पृथिवीगोले
पश्यत भुवनं संगतमूले
भवता नयने दक्षविलोले
मधुरेयं गाथा

न कोऽपि पूर्णो न वाऽपि मुक्तः ५६०
सर्वः स्वार्थे प्रसादभक्तः
जगतीरङ्गे यो हि विरक्तः
नेयं तस्य कथा

स्वदेश एव श्रेष्ठा वसुधा
मन्यन्तां सर्वे स्नेहान्धाः
तत्त्वं जानन्त्येव ते युधाः
अभिमानो हि वृथा

भारतीयजनता प्रतीक्षते
भव्यदिव्यतप उत्कर्षकृते
कृतज्ञतायां मुकृती रमते
माऽऽकाङ्क्षा व्यर्था

५७०

चमत्कृतिर्न च भूतिसाधनं
तरुणैः कार्यं श्रमस्वेदनं
कुरुते नित्यमनुग्रहदानं
तेन यशःश्रीः पथा

५९

राजनीतेश्चतुःसूत्री स्वयमभिप्रेता निर्दिश्यते (२-१६५६) ।

चरितचतुःसूत्री विधात्री
यथा मण्डिता स्वयं चरित्रा

समाजवादो लोकशासने
संपदुद्गमः सति नियोजने
समतादृष्टिस्तद्विभाजने
मन्त्रो गायत्री

५८०

न घर्ममानं भवेच्छासने
विविधा पूजा सदने सदने
समता सर्वस्मिन् सभोजने
पङ्कजवती तन्त्री

उच्छ्रितं भवेज्जीवनमानं
जाजनानां विपुलं ह्यन्नं
एवं क्लान्तिं विना हि हवनं
अयं जनः सत्री

व्यक्तिगौरवं प्रतिसंधेयं
व्यक्तिविकासो नित्यं ध्येयं
जीवनं भवेत् सर्वनिर्भयं
गगने नु पतन्नी

५६०

भारतेवृंता शासनसंस्था
सूत्रचतुष्टयविनिहितनिष्ठा
सेवामङ्गलसङ्गप्रस्था
जनवत्सलघात्री

दुर्गराग । नियोजनार्जितसपत्समविभाजनं सर्वधर्मसमतादर्शनं
उच्छ्रितं जीवनमानं निर्भयं व्यक्तिविकासं चेति चतुरङ्गरोतिः शासनध्येयभूता ।

६०

सोकमान्यतिलकस्मृतिचन्दन । (२८-७-१६५६)

नमामि लोकमान्यता
क्षणे क्षणे पुनः स्मृता

स्वराज्ययुद्धदीपिता
युवकहृदयपूजिता

६००

प्रबलबुद्धिसागरा
भगवदुक्तिविस्तरा

ध्रुवनिवासमण्डना
मृगयुगप्रवाचना

तुङ्गदु खपर्वता
येन लीलया वृताः

भीतिरन्तरे व्यथा
प्रवेशिता न सर्वथा

समरवीरनायकः
 पुरोगतिः सदैककः
 लोकजागृते रविः
 अनयहननस्तरपविः

६१०

क्रान्तिशृङ्गनादनः
 भ्रान्तिभङ्गसाधनः
 श्रान्तिसङ्गमादनः
 शान्तिरङ्गराधनः

नमामि धैर्यसहिता
 नमामि कार्यमग्नता
 चिदशवह्निजागृता
 नमामि लोकमान्यता

६२०

मिश्रवेदारराग ।

Notes भगवदुक्ति० (1. 603) Ret गीतारहस्य by Tilak.

भुवनिवास० (1 604) Ret Arctic home in the Vedas
 by Tilak.

मृगयुग० (1 605) Ret Orion by Tilak.

संस्कृतभाषाया महत्ता नायकेन प्रस्तुता (१-८-१६५६) ।

संस्कृतभाषा महिता भारतेषु चिरकालं
विश्ववन्दिताऽघोता रक्षितोन्नमितभालं

कालमुखे लोपमिताः
सम्राजो ह्यभिपिक्ताः
घन्तरिता नृपसत्ता
महाभारतं तथापि राष्ट्रजीवनाय बलं

राजनीतिचरितकथा
द्वेषकपटरणव्यथा
दणिकतावृता तथा
गीर्वाणं वाङ्मयं तु जनरञ्जनचिरविमलं

भारतेतिहासपटे
वीरपुरुषचरितपुटे
जीवनसरितेश्च तटे
संस्कृतवाणीद्रविणं भारतेऽपि शान्तजलं

विविधा जनताचाराः
रसनागदितोच्चाराः
तुङ्गमनोजविचाराः
देवशारदाधृता हि, तद्भृतं पलं विपलं

भूतभविष्यत्सन्धि
ज्ञानामृतमहोदधि
जीवनहितशान्तिनिधि
वाणीय श्रवणीय सबिभर्ति ननु विपुल

६४०

६२

समन्वयो भारतजीवनवैशिष्ट्य इति निरूप्यते । स भूतवर्तमानभवि-
ष्याणां विधेय इति विज्ञाप्यते । (१८-१२-१९५६)

जीवनरीतिः
भारतीयजननित्यसंगतिः

कला वाङ्मय तत्त्वज्ञान
धर्मकारणं मननचिन्तन
वर्षसहस्रं मित जीवन
अपोहिता भीतिः

शान्तिरहिंसा विश्वप्रीतिः
विविधाचारेऽप्युदारा मतिः
काले प्राचोनेऽपि सततिः
यथा बुद्धनोतिः

६५०

जीवनमरणप्रभमालिका
निविडकानने सूता जीविका
यत्नैः प्रज्वाल्यते दीपिका
चिरं चरतु दीप्तिः

नवे जीवने विज्ञानमये
प्रविशामो वयमिहमनामये
आकाङ्क्षां धारयाम विजये
नवासा अर्घतिः

६६०

भवत्सदिच्छाः सन्तु संगताः
अकण्टकः स्याच्छान्तेः पन्थाः
भविष्यति हि तन्येत सर्वथा
वर्तमानकीर्तिः

लोकलमतशासनस्य पथ्य द्येयं च गीयेते । (२८-३-१६५७)

लोकसंमतशासनं
स्वयं स्वीकृतं राज्यवन्धनं

बीजादुदितोऽङ्कुरः कोमलः
अद्यापि लघुः सुकुमारदलः
कालेन भवेत् तरुविशालः
क्रियतां वत संवर्धनं

६७०

देशप्रगतेरिदं साधनं
तेनैव च सातत्यगोपनं
द्वयोरवश्यं भव्यं मिलनं
तथैव भूतेरर्जनं

नवेन मान्यं साधु पुराण
पुराणसंमतनव हि शरणं
अज्ञजने ज्ञानसूर्यकिरण
प्रवेश्य तेषा विनयनं

वयं न फलभोक्तारो नूनं
प्रविधेय त्वालवालखनन
पुत्रपौत्रगणजगज्जीवन
भवेच्छ्रमैर्नो नन्दनं

६८०

रचयाम महाशिल्पनिवसनं
भाविकालवातालिरोधन
कार्यमायुषो भवतु मण्डन
विन्दत नित्य वन्दनं

६४

लोकशासने अधिकारनियुक्तसेवकैरेव वर्तितव्यम् । (५-४-१६५८)

जनसहकाय राज्ययन्त्रणा
लोकशासनी मनोधारणा

प्रगतिसंक्रमणमार्गे निपुणाः
अधिकारिगणाः कृतिपरायणाः
सत्यभासिमन्त्रणाः

६६०

निःपक्षत्वे न कार्यनाशः
मतिनिश्चिता कृतेः प्रकाशः
न कदाप्यवधीरणा

जागरूकता व्यवस्था तथा
उत्साहिमतिः शीलना पथा
वाणी जनतोपणा

जनैरभिमता प्रगतिः सुकरा
केवलमाज्ञापिता दुष्करा
सर्वदेयमीक्षणा

७००

अनुपगम्यता नात्र सद्गुणः
न दृढनिश्चयस्तथा ह्यवगुणः
स्वतन्त्रता प्रेरणा

६५

कि जीवन नाम (१५-८-१९५८) ?

वद सत्यं जीवने
शाश्वतशङ्का ससृतिसदने
निरसन कुतो वने निर्जने

प्रतिवचः सदा कालाधीनं
यदुचित पुरा नाद्य शोभन
नवानुमृतिनंबविज्ञाने
साध्य न नव नवे साधन

७१०

सूत पुराण ससृतिशिखर
शस्त्रबल भौतिक नच वर
बहवो वादाः समूते घने
नको मान्यस्तद्विभाजने

दण्डैर्हि जना वोद्धरणीयाः
धर्मस्य भये वा संधार्याः
विलोकये न हितं तन्मनने
नोभयमुचितं ध्येयसाधने

लोकशासनं समाजवादः
मधुरोऽसौ शब्दानां नादः
किं तु हितं स्यात् व्यक्तिविकसने
नोत्तरं सुखं नित्यचित्तने

७२०

कृतिः कृतिः पुनरेव कृतिः सा
विना विश्रमं निरलसमनसा
विना फलेन हि कार्यमन्थने
आत्मानुभवो निदिध्यासने

६६

समन्वयो भारतविशेषः । (२/५६)

संवादिता प्रकृतिहिता
समन्वये वयमिह महिताः

इतिहासोऽसौ विस्मयावहः
तत्त्वान्वेषकविद्वन्निबहः
वीरचेतसां प्रबलोत्साहः
उदारसंस्कृतिमहाप्रवाहः
प्रगतेः संमुखता

७३०

संस्कृतभाषा रुचिरशारदा
न्यायविवेचनचतुरस्रपदा
भारतीयजनमुत्थिरवन्धा
प्रदारजयिनी महोपनिषदा
तथैव भारतता

ज्ञानाद् रुढिवंत बलीयसी
कथं संमता ततः श्रेयसी
कर्मकाण्डरत्नमहाशेमुपी
तथापि संस्कृतिरियं तस्युपी
भुवने घुरोणता

७४०

नवागतानां भिन्नजनानां
जाता माता धर्मविधानां
कथं नवानां विज्ञानानां
विमुखी भूमिर्वापन्नानां
सुप्ता जागृतता

दमयतु पुनरपि भूमेरौजः
नमयतु हृदयं प्रोत्थानरजः
रमयतु भुवनं प्रगमनध्वजः
गमयतु वक्षसि विजयनस्रजः
जीवनसार्थकता

७५०

पूरियाघनाश्रीराग । शेमुपी बुद्धिः । तस्युपी शश्वत्स्यापिनी ।

६७

सयुक्तराष्ट्रसभाधिकेनने- (३-१०-१९६०)

सयुक्तराष्ट्रसभा
दलितभुवामाधारविभा
घनतिमिरेऽसौ विशदनभाः

शान्तिरवेराभा
जगति नायका. समितप्रतिभाः
वसुधोद्धरणे कोलसनिभाः

७६०

शस्त्रनिवहगर्भा
लघुदेशा भुवि सन्तु न गलभाः
तेषा रक्षाऽस्ववतिमुलभा

नीतिर्हृत्तदम्भा
बुद्धिसागरो यदि लवणाम्भाः
मभुरजीवनाः कुतोऽत्र कुम्भाः

या समतास्तम्भा
वृक्षैस्तत्र समाः स्युर्दर्भाः
सुखे समे ते कुब्जा रम्भा

नैत उपालम्भाः
स्युर्नवजीवनरचनारम्भाः
भुवि विराजता शमशुभशोभा

७७०

जगत्पुरुषर्षभाः
विरमन्तु रणाः कालविजृम्भाः
मा भूदवनी रुधिरकुसुम्भा

चन्द्रकोससराग । कोल वराह । या सद्युतराष्ट्रतभा समता
आधारस्तम्भ मन्यते तत्र तस्या लघुगुह्राष्ट्राना समानता अस्तु वृक्षाणा दर्भाणा
इव कुब्जाया रम्भाया इव वा । समानता न गुणेषु कि तु जीवनाधिकारेषु ।

६८

देशोत्कर्षाय नियोजनपूर्व उद्यममेव श्रेय (८-१६० ८१६१ ११६२)

संपद उत्पादन उद्यमनं
राष्ट्रविभूतेरिदं निदानं
नियोजनं ननु तत्र साधनं

अर्जनवृद्धिर्वर्षे वर्षे
अधिकान्नघनं लभ्यता कृपेः
शक्तौत्थनयन्त्रायोनिमित्तिरस्त्यधिका प्रतिदिनं

७८०

मनुजबलानामुचितयोजने
विभवविपमतामूलनिरसने
अथैबलविभाजनसमतायै नवरथ्याविरचनं

कुशलनरैर्ननु नवनिर्माणं
यदि सर्वकपतन्त्रशिक्षणं
यन्त्रनिर्मितिनरैः; न. यन्त्रैर्मानवसंजीवनं

नियोजने सभदति न विरतिः
निरन्तरा स्याद् वितता प्रगतिः
जनताहितसंवर्धने न वा यत्नानां खण्डन

७६०

स्वजनैर्भाग्यं स्वयं विधेयं
परावलम्बनमहितं हेयं
भौतिकसपदुर्बुल्ये सति संस्कृतिसंगोपनं

छापानटाराग ।

Notes : सपदः उत्पादने उद्यमः = Industry in the production of wealth
नियोजन = Planning
शक्ति-इन्धन-यन्त्र-प्रयः—निर्मिति = Production of steel by
machines using power as fuel.
पर्यवत्-विभाजनसमता = equality in the distribution of
economic power.

६९

सुरक्षासमित्या (Security Council) (१०-११-१९६१)

समरदलितभुवन
सहजीवनमिह दुःसहभवनं

सहकार्ये यायाहतुचक्रं
शान्तिपथे पेततु पदमवक्रं
नाश्रुभिरनुकरवाम हि नक्र
सुमनसैव यतनं

सहस्रसंवत्सरानुदानं
कालमुखे तिष्ठति प्रतिदिन
प्राग् वदनपिधानाद् विमोचनं
मा भूयादशनं

८००

शस्त्रवलानां यदि परिहरणं
 कृतं तथा भवतादाचरणं
 न भवद्भिः स्यान्ननु संहरणं
 जगतामुद्ध्वसनं

रणभीतेर्यदि न स्यान्मुक्तिः
 भवेन्नराणां विरुचिर्भुक्तिः
 तर्हि लभ्यता भवदभयोक्तिः
 नान्यन्निवेदनं

८१०

माह विद्वान् परिपद्यथां
 स्खलितोऽपि तथा क्वचनार्हं स्या
 निराकुरुत भो भुवनसमस्यां
 देयमिदं दानं

नन्तराग । बालमुने सहस्रावपिसवताराणां अनुदानं ससृतिः यसति ।
 यदि बालो वदनं पिषात्यति सर्वमेव नश्येत् । वदनपिषाणात् पूर्वमेव विमोचनं
 भवतु ससृते नरजानेऽत्र बालमुक्तात् ।

७०

आगते परचक्रे— (६।६२)

परचक्राभिगमेन बान्धवाः सहसा जागरिताः
बान्धवाः स्वप्ने किं निरताः

पारतन्त्र्यकर्दमादुद्धृता
त्यागाद्विजितेयं स्वतन्त्रता
पुनः शिथिलता यदि पुरस्कृता कुतः कन्धरोन्नता

८२०

रिपुणा सीमा समुल्लङ्घिता
हिमनगराजौ रणनिनादिता
यशोगजिता गर्ववजिता दुन्दुभयोऽप्याहताः

अहिसया ननु किं विपण्णता
स्थिता वयस्याः ! इयं संभृता
अहिंसाकथा भवत्यन्यथा सर्वथा न विदिता
ॐ

रणे मतिर्नोस्माभिर्निहिता
तथापि संरक्षणे सज्जता
मता निश्चिता जना उत्थिता गलिताऽनुत्साहिता

पूर्वपराक्रमकृतिः स्यात् स्मृता
तथा मातृभूरियं वन्दिता
विजयः पन्थाः विजयग्रन्थाः सन्तु चे संपादिताः

८३०

शत्रुमार्घं कृते युद्धे विजयो नागर-जन-उद्यमेनैव (४-११-१ ६६२)

कार्यशक्तितः प्रगतेः पन्था उज्ज्वलितः सर्वदा
यतोऽस्ती शक्तिरेव वरदा

उद्यम-कृपि-वर्धन शत्वरं
शक्तियोजने सफल सुकरं
विना तया सक्तापि कर्तृता नून विफलागदा
अपथ्या व्याधिभरानपनुदा

विद्युच्छक्तिनिर्मातव्या
अस्मिन् राष्ट्रे प्रभूतोदया
तयाधिगतया दशा जनानां न सा विपत्त्या कदा
जीवन निभृत्तं स्यात् सपदा

अणुशक्तिरिय परिनिष्पाद्या
उत्पादनकार्ये च नियोज्या
निर्धारितचेतसा विना नच समियाच्चञ्चलपदा
श्रीरिय विपुला निर्गतमदा

नागरिकाणा जीवनयात्रा
समरभरेऽपि च हिता विधाना
अतः सतत कार्यमविरत कर्मकारिभिर्यदा
तदैव हि बलवद्राष्ट्र सदा

८५०

सीमादेशे सर्वसैनिका
युष्मदुद्यमजसाह्य उत्सुकाः
मा भूत् तेषा जना ! निराशा कृतिर्भवतु कीर्तिदा
अस्यनामरातिमूर्धनि गदा

७२

प्रगतिपथे भारता (४।६३)

प्रगतिपथे नवभारताः
शान्तिरता.

महात्मनो नेतृत्वे नियतैः
सत्याग्रहसाधनानुरक्तैः
अहिंसया समरेऽपि निष्ठितैः
परसत्ता हारिता

८६०

इदं विशाल लोकाशासन
आचारविचारोच्चारधन
उपभोग्यमितो विनिर्बन्धन
दैवतं हि जनता

मत-पथ-पूजा-धर्म-समत्वं
उच्चावचताया नास्तित्व
समानावसरसभवतत्त्वं
रमतां दान्धवता

इतिहासं ज्ञात्वा प्राचीनं
उपयुज्य तथा नवविज्ञानं
दारिद्र्याद् विभवं प्रति यान
स्थिता ध्येयगीता

८७०

नियोजनभरैर्भूमिविकासः
अपक्षतानीतौ च निवासः
परदेशैः स्यान्मैत्रविलासः
एष जगति पन्था

दुरितैः सर्वैरितो विगम्यं
नाक्रमणैरपि विश्वासोऽय
च्युतो, मानसं सदा निर्भय
यशःपथे नान्ताः

८८०

नायकस्य प्रमुखभूमिका विश्वशांतिदूत ।

—

शान्तिदूतविहिता चरिता
नीतिसहिता महिता

अस्मदास्यसचयानिमग्ना
राष्ट्रान्तरङ्गनकुलहविलग्ना
स्वभूतिधन्या न कामनाऽन्या वदा मनोविनिहिता

अशनवसनमदनादि यथेष्ट
प्रथमोत्पाद्य ध्येय स्पष्ट
न शस्त्रभाषा न वाभिनाया हृदयेन वदा कृता

अन्यभुवो नाभिभवः सह्यः
अस्मद्भूमेर्नान्यः कार्यः
विश्ववन्धुता चेतसि निभृता मता पृथिव्यां हिता

८६०

रिपुणा प्रहृते मनःसयमः
प्रकाशितो नो विवेकोद्वमः
न प्रतिवचनं महायोधन न वा निराशा स्मृता

निर्भयता प्रतिराष्ट्रजीवने
पुरस्कृता सा राष्ट्रकुलजने
न कृतोपेक्षा न धृतापेक्षा स्तुतिनिन्दा नादृताः

पृथग्वृन्दता न संमानिता
अपक्षता निःशस्त्रा रचिता
रीतिरहिंसा मनोलालसा सदैवमाविष्कृता

६००

७४

समाजवादे नियोजनरूप (२५-५-१९६४) ।

समाजवादे स्वरूपभङ्गाः
अधस्तनचरी तात्त्विकगङ्गा
उपरिचञ्चला विमततरङ्गाः

उत्पादनमधिकं कृषिविषय
उद्योगक्षेत्रेऽपि तदेव
व्यक्तिविकसनं सुतनू ध्येय
धर्मसंभूतिः स्यादुत्तुङ्गा

विज्ञानरूपा यदि सहायता
दूरविमृश्या मन्दिप्रियता
स्वावलम्बिनी भारतजनता
भवतु मनोहरजीवनरङ्गा

नास्माकमियं प्रगतिर्मन्दा
बहवो भूमौ व्यथेविवादा
यशसामागामिनां निनादा
कमलानन्दा गुञ्जद्भृङ्गाः

नवीनदृष्टिः सा स्वीकार्या
अज्ञाननिशा परिसंहार्या
कार्यनिरतवृत्तिनिर्धार्या
गिरय इमे ननु दुर्गमशृङ्गाः

उज्ज्वलभूतो नित्यसहायः
वर्तमान इह वलेन धुर्यः
सन्तु भविष्यति वरयशःश्रियः
न रुन्धन्तु नः कुतोऽनुपङ्गाः

६२०

७५

यदि नायकेन निजनिर्वाण पूर्वज्ञात स्यात् तर्हि जीवनान्त्यदिने (२७।५।६४)
तत्प्रार्थन एतदभविष्यत् ननु ?

नमनं ते चरणे, मातङ्ग-
तनुपतनमिद पीडाहरणे

स्वतन्त्रमूर्तिस्ते विलोकिता
जनताप्रेम्णा त्वं संगदिता
कतिदा काश तथा, स्वीकृता
न विषादो मरणे

मूर्धा ते भुवने विराजते
कलङ्कज्जातं परिनिरस्यते
स्वतन्त्रतादीपो विभासते
यामि धिताभरणे

६३०

अद्यापि हि ते सुता निधनाः
जीवन्ति यतोऽज्ञानबन्धना
विशानेधुनरचिता ज्वलनाः
सदैव जागरणे

सेवाया ते स्थिता लालसा
आन्ता दुर्वलतनुनिरलसा
मनसा न धृता परविकला सा
निपतति कालरणे ६४०

तव गर्भगृहे पुनरपि जनन
त्वयैव पुनरपि भवतु लालन
मयापि सेवाशेषविध न
साक्षी त्व तरणे ६४५

उपसंहार :

७६	ध्वज-अवतार :	१७३	पृष्ठे
७७	स्मृतिलेख :	१७५	"

The messenger of peace (Song 73)

Nehru 74

An unusual Nehru

Farewell
to
Bhopal

Nehru
at
Sanchi

७६

निर्वाणम् । (२७ ५-१६६४)

ध्वज । वितरेः समान
रणवीरेण वृत्त निर्वाण

येनोन्नमितो ध्वजः सोच्छ्रय
राष्ट्ररणेऽसौ निपतति स्वय
' भवतर, कुर कृतज्ञमन

सुज्ञसगता वीतिपताका
सिन्धुविधूता प्रवसति नौका
नो नयनैर्न हि पुनर्लोचन

जीवनभरणानादरकिरणो
सन्निप्यति त फट्ट धरणी
उत्सृज्यते कृत्स्न विनयन

पतताद् देहो घारातीर्थे
मुक्तिरीदृशी राष्ट्रसेविते
सातिशयमिदं पुण्यसाधनं

जीवने सकृत् त्वं विश्रान्तिः
संततकार्ये नासीच्छ्रान्तिः
स्मरिष्याम इह वचनं वचनं

स्मृतिचिह्नस्मारकाणि बहुधा
भवन्तु निधिसंचयाश्च विविधाः
क्रियेत न हि तैः कार्यमापनं

२०

भारतभूमौ पुनरागमनं
भवताद् भवतो जनतागान
सुवर्णभूमेस्त्वयोद्धारण

भैरवीरागः । किरणो किरणवान् मूर्ध्नि । उच्च उपरि स्तुता. बह्मः
यैः तैः सर्वजनैः तस्य धन्यदर्शनार्थं ।

७७

स्मृतिलेखः ।

नायकेन स्वमुखेनैव प्रकटीकृतोऽय आशयः मद्रासपुर्यां १९५२ तमे
ख्रिस्ताब्दे ।

यत् केचिन्मां स्मरेयुः क्वचिदपि सुहृदो भाषितव्यं तदेतैः
अन्तर्बाह्यं जनोऽसौ भरतभुवि तथा भारतीयेषु रक्तः ।
प्रीतिस्थानं च तेषां निरतिशयमभूत् सौहृदावद्धभाव
यावज्जीव ह्यसीम सकलभुवि जनैर्ललितः सर्वथा च'

२७

पद्यारम्भानां वर्णसूचिः।

पद्याङ्क		पद्याङ्क	
अपराधी समुत्थे	२६	अणुधणधणदा	३३
अपाया उपोपणोपाया	१८	चरितचतु मूत्री	५६
अपेत सदना मे	२९	चिरजीविनो भारता	२५
अर्धशतक	५०	जगनि बालका	४६
असहकारमोता	४	जनसहकार्ये	६४
अस्थाने सवदा	६	जनानामेव एव नेता	१६
अहिंसाधन	५	जीवनरीति	६२
आनन्दमवन	२	जीवनसंवरिका	३
आवर्तिममीररण	२४	तव चरणे विहिता	२७
ओपधीना निधि	४७	दाण्डीयात्रा	१३
कान्तसन्निधौ	१४	पनहीनजना	११
कार्यरतिविरला	४०	ध्वज वितरे समान	७६
कार्यशक्ति	७१	नमन ते चरणे	७५
किं वचनैरिह	५८	नमामि सोऽस्माद्यतां	६०
केय दीप्ता	४५		
कान्तिनिनादो	५३	नयनाप्रपन्ना	४२

पद्याङ्क :

पद्याङ्क :

नावसित राष्ट्रकार्ये	४१	शकटो वृषभान्वित	५५
निर्बन्धा लडघिता	७	शान्तिदूत०	७३
परचक्राभिगमेन	७०	शान्तिरक्षणे	५१
परदेशीमित्रता	४४	शासका मा भिक्कुरुते	२८
परिषदा किमु मार्गण	१७	भद्रास्थान	५६
प्रकाशिता विपणा	२२	श्रान्तमना	८
प्रगतिपथे	७२	श्रीमती समुदिता	१
प्रजासत्ता	४३	सत्वर प्रयाति तात	१५
प्रतीची न भूमहिणी	३२	समरदलितभुवन	६६
प्रेमकुसुममाला	२१	समरेऽवगत	५२
बान्धवा कलहा	३०	समाजवादे	७४
ये केचिन्मा स्मरेयु	७७	समुदितो निर्मम	३८
स्थाङ्गनेमिरिय	३४	सार्वभौमता	३१
रणे विरामिते	१६	मुवर्णकण्ठदीधिति	१०
राष्ट्रसमाख्यक्षपदे	१२	सपद उत्पादने	६८
लोकसमतयासन	६३	सपन्नाधिगता	५४
वद सत्य जीवने	६५	सभ्रमो जीवने	६
विगतो विनेता	४८	सयुतराष्ट्रसभा	६७
विज्ञानवृत्ता सा	४६	सवादिता	६६
विभावरी दुरिता	३५	संस्कृतभाषा	६१
विभाविनी भूषा	२३	स्तोत्रे न समर्था	३६
विलोक्यता भारतधिन्न	३६	स्थितेन तेन बन्धने	२०
विहितमिद पञ्चशील	५७	स्वतन्त्रभारतवीरा	३७

An Index showing the subject matter of each song and the relevant period

Number of the song	Subject matter in brief	Period
Part I		
1	Birth	14-11-1889
2	Childhood	Upto 1905
3	Preparation for life	1905-1919
4	Non-Co-operation Movement	1921
5	Non-violence as means	1921-22
6	Decision to join the movement	1919-20
7	Review of the Movement	1923-25
8	European holiday	1926-27
9	Out of place everywhere	
10	Lathi charge in Lucknow	1929
11	Socialism	1929-30
12	President of the congress	1930
13	Dandi March	April, 1930
14	Imprisonment of Mrs. Kamla Nehru	1930
15	Death of Pt. Motilal Nehru	January, 1931
16	Faith in the Leader	February, 1931
17	Futility of the Round Table conference	1931-33
18	Disagreement with Fast	September, 1932
19	Sudden stoppage of the 2nd Satyagraha -	May, 1933
20	Authorship in prison	1934-35
21	Death of Mrs. Kamala Devi	Feb'y, 1936

22	Congress President and success in Elections	1937
23	Relationship of Indian languages	1939
24	Declaration of war objectives	1939
25	Faith in the country	October, 1940
26	Defence before Justice	Nov, 1940
27	Surrender before the Mahatma	1941
28	Offer of co operation	1941
29	Quit India	August, 1942
30	Internal Quarrels	1946
31	Pledge of Democracy	Decr, 1946
32	Asia comes into its own	June, 1947
33	Independence	14-8-1947
	Part II	
34	Independent India	15-8-1947
35	Mahatma Passes away	January, 1948
36	Homage to Mahatma	February, 1948
37	Independence Anniversary	15-8-1948
38	U N General Assembly	Nov, 1948
39	Hope for the future	Decr, 1948
40	The Gospel of work	Jan'y, 1949
41	Second Independence Anniversary	15-8-1949
42	The call to Nation	October, 1949
43	Sovereign Republic	26-1-1950
44	India, a friend	March, 1950
45	Culture	April, 1950
46	Science and progress	April, 1950
47	Medicine	August, 1950
48	Sardar passes away	15-12-1950
49	To the children	26-12-1950
50	End of half a century	31-12-1950

51	Peace and progress	January 1951
52	No-War Policy	August, 1951
53	Community Projects	May, 1952
54	Dignity of labour	November 1952
55	A cart, a car, a plane	December, 1953
56	New temples	July, 1954
57	Pancha Sheel	Sept., 1955
58	To the youth	Octr , 1955
59	The four corner stones of our policy	February, 1956
60	Homage to Loka-Manya	July, 1956
61	The place of Sanskrit	August, 1956
62	Science and life _	December, 1956
63	Government by consent	March, 1957
64	Role of the Civil Service	April, 1958
65	The meaning of life	15-8-1958
66	Continuity	Febry , 1959
67	U N General Assembly again	October, 1960
68	Wealth and culture	1960-61
69	Security Council	Nov , 1961
70	' We shall not surrender'	Septer , 1962
71	Indurtry and Armed Forces	Novr , 1962
72	Planning and Progress	Aprill 1963
73	The Messenger of Peace	
74	Socialism and Planning	25-5-1964
75	Adieu	26-5-1964

Part III

76	Lower the Flag	27-5 64
77	Epitaph	

शुद्धिपत्रं

पृष्ठ	पङ्क्ति .	अशुद्धं	शुद्धं
२६	१२२	भञ्जिता	भञ्जिता
३६	१६६	चा	च
३७	२०६	अमे	अमं
४१	२४४	वयस्सा	वयसा
४२	२५३	बिह्वला	बिह्वला
४३	२६७	नव	नैव; न वा
४४	२७६	हित	हृत
४५	२८७	सान्तवन	सान्तवन ; सान्त्वन
५२	३५१	सर्व	सर्वे
५३	३६०	जवा.	जनाः
६८	५२४	भारयसे	भारयसे डु सह
६०	४०	३०	४०
१२०	३६१	बल्ल	बल
१२७	४६६	वना	विना
१२६	४६४	अधिभौतिके	आधिभौतिके
१३१	५२३	पिद	पद
१३२	५३३	नयमो	नियमो
१३८	५८७	जाजनाना	प्रजाजनाना
१३८	टीका	उच्छि	उच्छ्रित
१४७	६८८	कार्य	कार्ये
१५२	७५१	प्रोत्थान	प्रोत्थान
१५३	७६६	मभुर	मधुर
१६६	८६३	द्रम	द्रम.
१६६	६२६	वपादी	विशादो

INDEX

of topics referred to

(I = पूर्वजवाहर II = उत्तरजवाहर)

N B. Numbers Refer to Lines

Agriculture II 835, 904	Democracy I 607, II 578, 666 ff
Ananda Bhavan I 23	689, 720, 861.
Arctic Home in the Vedas II 604	2 Depressed classes I 344, 622,
Asia I 633 II 215, 263, 414	East (also Eastern) I 578, 628 ff
Atomic furnace II 504	II 246
Atomic power II 843	Election I 423 ff
Ayodhya-land (U.P.) I 67	England I 44
Ayurveda II 321	Europe I 158, 631
Backward classes I 620	Fast I 342 ff
Boycott I 64, 89, 136, 151	Geeta Rahasya II 603
Buddha II 653	Govt employees II 482 ff, 506, 688 ff
Champaranya I 76	Gujrat I 76
Charaka II 315	Himalaya I 48, II 133
Charkha I 88	History I 385, II 869
Chinese Aggression II 816 ff	Indian National Congress I 146,
Civil disobedience I 122 ff 271	224, 426
Civilization I 392 II 793	Industrial power II 137 839
Chouri Choura I 93	Industry II 776, 835, 905
Co existence II 795	Kailasa II 516
Communal riots I 589	Kashmir I 8
Community Projects II 451 ff	Languages I 445 ff, II 235
Constituent Assembly I 615 ff	Legislature I 64, 136, 150-151,
Cottage Industries II 502	425, 437
Culture I 573, II 266 ff	Lokamanya Tilak II 598 ff
Dandi March I 240	Lucknow I 192
Defence I 625 II 828	Mahabharata II 627

- Mahatma Gandhi I 59,80 82,94, —, 118,143,180,232 242 ff, 306 ff, —, 357 ff 360 ff 533 ff
 II 27 ff, 50 ff 88 191,204,346,Re 857,900
 Medicine II 312 ff
 Minorities I 621
 Naini I 277
 Nangal II 516
 National Anthem II 24
 National flag 23,946,950
 Nehru family I 11
 Nehru Kamala I 53,100
 156, 263 ff, 406 ff
 Nehru Motilal I 15,100
 110,198,228,232,286 ff
 Nehru Swaroopa Rani I 12,100,228
 Non alignment II 245,874,899
 Non-co-operation I 62 ff
 Non violence I 79 ff, 540,558 587
 II 73,173, 650,824,859,900
 Orion II 605
 Panchasheela II 534 ff
 Planning II 579,778,788,873
 Police I 124,190,201
 Prayāga I 9,19
 Quit India I 567 ff
 public II 227
 Responsive Co-operation I 544
 Round Table Conference I 323 ff
 Salt Laws I 248,251
 Sanskrit languages II 622 ff, 735
 Satyagraha I 59,360 ff, II 58
 Science II 146,171,286 ff,510,658, 870,936
 Shushruta II 315
 Simon Commission I 186 ff
 Socialism I 208, II 578,720,901 ff
 Sovereignty I 606
 Sutlej II 516
 Swadeshi (movement) I 65
 Trade Union Congress I 218
 'Tryst with destiny' I 650
 United Nations II 103 ff, 755 ff,896
 Vallabh Bhai Patel, Sardar, II 335 ff
 War II 403 ff, 427 ff, 540
 West (also Western) I 628 ff
 World War (II) I 467 ff, 535